

De geëngageerde jaren zeventig: Het streven naar een waarlijk democratische architectuur

Acquisitieplan Collectie NAI 1968-1979

NAi afdeling Collectie
Evelien van Es
2006

Inhoudsopgave

Introductie. De “tussenjaren”	p. 3
De aanloop naar de jaren zeventig	p. 4
Kentering en vernieuwing	p. 5
De nieuwe opgaven	p. 6
Architectuuronderwijs	p. 6
De positie van de architect: participatie en inspraakarchitectuur	p. 7
Planologie en stedenbouw	p. 8
Stadsvernieuwing: Habitat en stedelijke ecologie	p. 11
Monumentenzorg	p. 13
Experimenten in de woningbouw	p. 14
Interieurvormgeving	p. 16
Multifunctionele centra	p. 17
Landschap, natuur, ecologie en recreatie	p. 17
Omgevingskunst	p. 20
Evenementen: invloedrijke prijsvragen, tentoonstellingen en manifestaties	p. 21
Kritiek	p. 22
Conclusie en aanbevelingen	p. 23
Belangrijkste literatuur	p. 24

Introductie: De 'tussenjaren'

In het voorwoord van de tentoonstellingspublicatie *De kritiese jaren zeventig* spreekt Aaron Betsky van 'de tussenjaren'; de jaren tussen de heroïsche periode van de wederopbouw en het postmodernisme van de jaren tachtig. Het predikaat 'tussenjaren' veronderstelt een periode zonder productie of een productie van weinig betekenis. De productie was echter uitzonderlijk groot. De betekenis ervan voor de twintigste-eeuwse architectuur in Nederland moet uit verder onderzoek blijken.

De jaren zeventig in de architectuur en stedenbouw vormen een eigenzinnige en experimentele periode, die zich vanuit een radicale heroriëntatie ontwikkelde. Het was een periode waarin gezocht werd naar open gebouwstructuren die de gebruiker zelf in bezit kon nemen en aanpassen, een periode van de eerste reële experimenten met geïndustrialiseerde en geprefabriceerde bouwmethodieken, en ook de jaren waarin het modernisme nieuwe uitdrukkingmogelijkheden zocht. De jaren zeventig kenmerken zich door een sterke vermaatschappelijking van architectuur en stedenbouw en door groot optimisme in de mogelijkheden van de ontwerpers om aan een betere maatschappij bij te dragen. Interdisciplinariteit en een integrale aanpak waren nodig omdat de kwaliteit van het complete leefmilieu in al zijn facetten en geldingen aandacht behoeft. De architectuur die hieruit voortkwam kenmerkte zich onder andere door vormvariatie, experimenten met verkavelingen en woonplattegronden, grote aandacht voor de directe omgeving van de woning en relatieve kleinschaligheid. Een eigenaam heeft de architectuur van de jaren zeventig nooit gekregen, maar deze periode staat sinds 1979 door toedoen van Carel Weeber bekend als de 'nieuwe truttigheid'.

Periodisering van de jaren zeventig

Voor de periodisering van de jaren zeventig is gekozen voor 1968 -1979; van de tumultueuze gebeurtenissen binnen de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft tot het moment dat Carel Weeber zijn vernietigend oordeel gaf op de architectuur en stedenbouw van de jaren zeventig. In zekere zin bepaalt 'Delft' de verantwoording van de periodisering.

Het jaar 1968 vormt in veel meer opzichten een goed aanknopingspunt om de jaren zeventig van start te laten gaan. De architectuur van de jaren zeventig werd gedomineerd door het thema variatie. De vakwereld zocht naar een humaan alternatief voor de monotone wederopbouwarchitectuur en de overheid stimuleerde deze zoektocht. In 1968 richtte Ab van Dien de Stichting Nieuwe Woonvormen op en ontwikkelde de overheid het Programma voor Experimentele Woningbouw.

In de loop van de jaren zeventig groeide het gevoel dat architecten zich gaandeweg marginaliseerden en dat het vak crisisverschijnselen begon te vertonen. De architectuurtijdschriften werden sindsdien bepaald door hevige discussies. De aanzwellende kritiek op de 'monotonie van de variatie' werd in 1977 ingezet door Wytze Patijn. De Stichting Nieuwe Woonvormen werd in 1977 opgeheven. Het Programma voor Experimentele Woningbouw bloedde langzaam dood. De discussie die de prijsvraag voor de Centrale Bibliotheek in Rotterdam in 1978 ontketende, luidde voor de TH Delft een nieuwe periode in. Een jaar later verzilverde Carel Weeber deze voorzet met een doelpunt. Het artikel in *Plan*, 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning' was Weebers pleidooi voor het herstel van de stedenbouw als een zelfstandige discipline, die door de heersende stadsvernieuwingsideologie verloren was gegaan.

De tweede oliecrisis in 1979 veroorzaakte een economische teruggang, die een einde maakte aan de opdrachtenstroom. Daarmee kwam ook een einde aan de kortdurende bloei van de 'jaren zeventig-architectuur'. Toen de economie enkele jaren weer aantrok was een andere generatie architecten opgestaan.

Het acquisitieplan voor de wederopbouwperiode, *Op de achterstand vooruit*, eindigt 'ruwweg' in 1970. Deze grens is niet scherp geformuleerd. Wel wordt genoemd dat het jaar 1968 veelal als grens wordt aangegeven, omdat W.F. Schut minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening werd (overigens trad Schut al in april 1967 aan). In de conclusie van het plan *Op de achterstand vooruit* wordt 1970 als eindjaar aan de late kant bevonden; het jaar 1965 wordt vanwege de Wet op de Ruimtelijke Ordening (WRO) als einddatum aanbevolen. De WRO werd pas na het aantreden van minister Schut doelmatig tot uitvoering gebracht. Daarmee is 1968 als begindatum van het acquisitieplan voor de jaren zeventig min of meer gerechtvaardigd.

De opzet voor het acquisitieplan voor de jaren tachtig, *De renaissance van het ontwerp*, hanteert een periodisering die begint met de publicatie *Delirious New York* van Rem Koolhaas (1978) en Weebers pleidooi voor formele objectiviteit van de stedenbouw (1979).

De aanloop naar de jaren zeventig

De architectuur en stedenbouw van de jaren zeventig kenmerkt zich door een radicale heroriëntatie. De vernieuwingsdrang kwam voort uit onvrede met de geïnstitutionaliseerde en gebureaucratiseerde moderne beweging. De massale productie, de standaardisering en het gebruik van goedkope bouwmaterialen leverden grootschalige woonwijken op die door hoogbouw werden gedomineerd. In 1967 bestond driekwart van de nieuwbouw uit hoogbouw. De onvrede binnen de vakwereld richtte zich op de gebrekkige visuele kwaliteit van de grootschalige woonwijken. Sociologen, psychologen en artsen meenden dat wonen in monotone slaapsteden kon leiden tot flatneurose en sensorische deprivatie. Hoogbouw werd als sociaal ontwrichtend beschouwd. De wederopbouwarchitectuur kreeg ook van de leek kritiek te verduren. De gepropageerde grootschaligheid, de (vermeende) arrogantie van ontwerpers en bestuurders, de grofheid van architectonische ingrepen en de verloedering van de binnensteden leidden tot verzet van de mondig geworden burger.

Team 10 en Forum

De kiem van deze breed gedragen vernieuwingsbeweging werd door de avant-garde al in de jaren vijftig gelegd. In 1953 werd Team 10 geformeerd om de organisatie van het tiende CIAM-congres te kunnen verzorgen. Team 10 bestond uit de jongere leden van CIAM, onder wie Jaap Bakema en Aldo van Eyck. Tussen Team 10 en CIAM ontstond een generatiekloof. De ideeën van de oude garde en die van de jonge generatie liepen steeds meer uiteen. Tijdens het negende congres in Aix-en-Provence (1953) stond het thema 'habitat' centraal. Het voorstel van de jongeren was om het *Charter van Athene* te vervangen door het *Charter van de Habitat*. Uiteindelijk leidde de verdeeldheid in 1959 tot de opheffing van CIAM. Team 10 bleef echter bestaan en organiseerde tot ver in de jaren zeventig vrijwel jaarlijks informele ontmoetingen. Bakema en Van Eyck werden ook in Nederland de aanjagers van de vernieuwingsbeweging. In 1959 (nota bene in hetzelfde jaar waarin te Otterlo het lot van CIAM zou worden bezegeld) namen Bakema en Van Eyck de redactie van het architectuurtijdschrift *Forum* over. In de eerste aflevering van de nieuwe jaargang stond het 'Verhaal van een andere gedachte' waarmee Van Eyck de heersende bouwpraktijk veroordeelde. Behalve Bakema en Van Eyck traden ook Herman Hertzberger, Dick Apon, Gert Boon, Joop Hardy en Jurriaan Schrofer tot de redactie toe. De nieuwe redactie bepleitte een samenvoeging van architectuur en stedenbouw en gaf rekenschap van de voorwaarden van de architectuur-stedenbouw, waarin zowel het individu als de zich ontplooiende samenleving tot hun recht kon komen. Tegen de achtergrond van de wederopbouw gaven de 'angry young men' de discussie over architectuur en stedenbouw een nieuwe impuls.

Structuralisme

Vanuit het gedachtegoed van *Forum* ontwikkelde zich het structuralisme, een architectuurstroming die in grote lijnen een afgeleide was van Van Eycks configuratieconcept: de stad als een huis, het huis als de stad'. Structuralistische architectuur kenmerkt zich door geometrische ordeningspatronen met een sterke onderlinge samenhang. De wetmatig gearticuleerde bouwstructuur is opgebouwd uit kleinere, aan de menselijke maat gerelateerde eenheden. De ruimtestructurerende structuren kennen geen ruimtelijke hiërarchie. Het voordeel daarvan was dat een structuralistisch gebouw moeiteloos kon worden uitgebreid. Toekomstig gebruik kon immers niet meer tot in de details worden vastgelegd. Het configuratieconcept voorzag de stedenbouw van individuele herkenbaarheid, waardoor de stad weer herbergzaam zou worden. Het sociaalvisuele aspect van het structuralisme, de onderlinge ontmoeting en de relatiepatronen van gebruikers binnen de gebouwde omgeving, werd in de jaren zeventig door menig vormgever als uitgangspunt voor het architectonisch of stedenbouwkundig ontwerp genomen.

Buitenlandse theorieën

Ook buitenlandse intellectuele stellingnames oefenden op de vernieuwingsbeweging een vergaande invloed uit. In de jaren zestig kwam eerst in de Verenigde Staten en later ook in Europa in toenemende mate aandacht voor het sociaalvisuele aspect van de gebouwde omgeving. In *The Death and Life of Great American Cities* (1961), met de onverholven ondertitel *The failure of Town Planning*, gaf Jane Jacobs fundamentele kritiek op cityvorming en functiescheiding in de stedenbouw. Volgens Jacobs vormen een hoge bevolkingsdichtheid en een gemengd grondgebruik de belangrijkste ingrediënten voor stedelijkheid. Van invloed was ook het ongeveer gelijktijdig gepubliceerde *The Image of the City* (1960) waarin Kevin Lynch pleitte voor het scheppen van herkenbare stedenbouwkundige structuren die grotere mogelijkheden tot identiteit zou bieden. *Townscape* (1961) van de Brit Gordon Cullen laat zich gebruiken als een moderne, aangepaste editie van het beroemde handboek van Camillo Sitte (*Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, 1889). De Townscape Movement van Cullen was in eerste instantie gericht op stedenbouw als de kunst van het

tot stand brengen van visuele samenhang in de ruimtelijke omgeving. Niet alleen tussen gebouwen maar tussen alle elementen die de omgeving maken tot wat die is. Christopher Alexander beschreef in zijn essay *A city is not a tree* (1965) de stad als een systeem van systemen en legde een verbinding tussen biologie en stedenbouw. Alexander Mitscherlich kaartte met *Die Unwirtlichkeit unserer Städte* (1965) het gebrek aan identiteit van de buiten hun grenzen gegroeide steden aan. Deze steden hadden geen hart meer en boden geen thuis. In 1967 werd het in het Nederlands vertaald: *De onherbergzaamheid van onze steden*. Ook van invloed was *The Uses of Disorder* (1970) van stadssocioloog Richard Sennett waarin hij het effect beschreef dat het stadsleven uitoefent op de identiteit van de stedeling.

Kentering en vernieuwing

De ontwikkelingen op het gebied van architectuur en stedenbouw zijn door het sterke maatschappelijk engagement van de verschillende ontwerpende disciplines niet los te zien van de maatschappelijke ontwikkelingen. Een schets van deze ontwikkelingen is daarmee meer dan een achtergrond, het maakte integraal deel uit van de ontwikkeling van de architectuur en stedenbouw in de jaren zeventig.

Maatschappelijke vernieuwing

In de loop van de jaren zestig had de Nederlandse economie de kenmerken van een welvaartsstaat gekregen. De welvaartsstijging had verstrekkende gevolgen. Ze sterkte de nieuwverworven welvaart en het individuele zelfbewustzijn. De toenemende behoefte om over het eigen lot te beschikken, uitte zich in de aandring tot inspraak en medezeggenschap, de opkomst van emancipatiebewegingen en in een breed gedragen verlangen om de maatschappij in al haar geledingen en sectoren te democratiseren.

De maatschappij werd destijds gekenmerkt als een klassenmaatschappij, geleid door een overheid waarin sprake was van gesloten, hiërarchische structuren die moeilijk of niet toegankelijk waren voor individuele burgers. De maatschappelijke vernieuwing voltrok zich binnen de democratiseringsgolf die West-Europa overspoelde en tot veel onrust op verschillende maatschappelijke terreinen leidde. Vooral studenten verzetten zich tegen de hiërarchische bestuurlijke cultuur. De uit Parijs overgeslagen revolutionaire sentimenten leidden in 1969 tot de bezetting van het Maagdenhuis in Amsterdam. De studenten eisten inspraak in het universiteitsbestuur.

De toegenomen welvaart leidde ook tot weerzin tegen de consumptiemaatschappij. Econoom John Kenneth Galbraith leverde met *The Affluent Society* (1958) als eerste kritiek op de Amerikaanse consumptiemaatschappij en zette daarmee de toon voor de westerse samenleving. In Nederland werd de kritiek op de consumptiemaatschappij op ludieke wijze tot uiting werd gebracht door de Provo-beweging. Tijdens happenings ritualiseerde ze haar verzet tegen de verslaafde consument en trachtte ze het bevoegde gezag te provoceren.

De geest van de jaren zestig, die destijds slechts een kleine voorhoede had bereikt, waarde in de jaren zeventig over grote delen van de samenleving. Door de protestgeneratie veranderde het politiekmaatschappelijke denken. Uit de opengebroken hiërarchische machtsverhoudingen ontstond een nieuwe bestuurlijke cultuur.

Kentering

Terwijl de vernieuwing zich in alle geledingen en sectoren van de maatschappij voltrok, doemden aan de horizon al spoedig donkere wolken op. Het rapport *The Limits to Growth* van D.L. Meadows en J.W. Forrester voor de Club van Rome (1972) stelde het bovenmatig gebruik van natuurlijke hulpbronnen door de mensheid aan de kaak. De voorspelling stemde somber. Het Arabisch olie-embargo dat in november 1973 tot de eerste oliecrisis leidde, maakte de toekomstverwachting er niet beter op. De oliecrisis werd door Den Uyl gepareerd door de overheidsuitgaven te verhogen. Na de oliecrisis kreeg Nederland te maken met een zwalkend economisch beleid, omdat naast een expansief begrotingsbeleid tegelijk selectieve groei werd nagestreefd. De verzorgingsstaat kon eigenlijk niet meer betaald worden. Toch bleef de overheid de verzorgingsstaat nastreven, waardoor een steeds grotere overheidsschuld ontstond. Behalve de welvaartsdaling, kampte Nederland met problemen van meer sociaalpolitieke aard. De aandring tot inspraak en medezeggenschap was op enkele fronten doorgesloten naar een vergaande radicalisering. In de loop van de jaren zeventig werd Nederland regelmatig opgeschrikt door een reeks van uitermate schokkende gebeurtenissen op eigen bodem. Terroristische acties zoals de Palestijnse kaping van het KLM-vliegtuig de Mississippi (1973) de Japanse bezetting van de Franse ambassade in Den Haag (1974), de Molukse treinkapingen bij Wijster en De Punt, en de Molukse bezetting van een lagere school in Smilde versterkten het gevoel

dat de maatschappij alles behalve maakbaar was. Er brak een periode van introspectie aan. Het optimisme over de toekomst maakte plaats voor sombere geluiden en een nostalgisch verlangen naar vroegere tijden.

De nieuwe opgaven

De vakwereld kwam halverwege de jaren zestig voor een nieuwe opgave komen te staan. Centraal stond de verschuiving van de aandacht voor de kwantiteit van de woningbouw naar de kwaliteit van het woonmilieu. Aan de belevingswaarde van de gebouwde omgeving werd veel waarde gehecht. Architecten zochten naar nieuwe woonvormen die niet langer uitgingen van het gebruikelijke wonen, noch van de smalle opvatting van wat straat, plein, tuin, kamer of deur betekenen; noch van het bevroren kwartet van wonen, werken, ontspannen en verkeer; noch van architectuur en stedenbouw als twee verschillende disciplines. Sterker nog, voor een integrale aanpak was een allesomvattend instrumentarium een eerste vereiste. Verschillende ontwerpende disciplines, niet-ontwerpende wetenschappelijke disciplines (geografie, sociologie, economie en psychologie), en de toekomstige gebruikers werden betrokken bij het scheppen van voorwaarden waarbinnen de gebouwde omgeving vorm moest krijgen. Het vlekkenplan van de Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) en de praktijk van de bewonersinspraak in de stadsvernieuwing ontnamen de architecten en stedenbouwkundigen de mogelijkheid om ontwerpen in de gebruikelijke zin te maken.

Als belangrijkste nieuwe opgave gold de bijdrage aan een betere maatschappij. Die bijdrage vertaalde zich naar het scheppen van een woonmilieu dat aanknopingspunten voor sociaal leven biedt; bouwen voor bewoners als individuen in plaats van anonieme massa's; een zo groot mogelijke vermenging van functies; het ontwikkelen van nieuwe woningtypen voor bejaarden, tweepersoonshuishoudens, alleenstaanden, en sociaal zwakkere groepen; ontwerpen en bouwen met respect voor het bestaande. Naar aanleiding van het rapport van de Club van Rome en de oliecrisis ontstond aandacht voor energiebesparende oplossingen zoals thermische en akoestische isolatie van de woning, dubbele beglazing en zoneren van ruimte. Deze maatregelen hadden invloed op het ontwerp ten aanzien van oriëntatie, de plattegrond, de omhulling en detaillering.

Hoewel de discussie over een andere manier van bouwen tegen het einde van de jaren zestig opkwam en in het begin van de jaren zeventig in volle hevigheid woedde, kwamen de meeste projecten pas in de tweede helft van de jaren zeventig tot stand. Ging het aanvankelijk vooral om woningen, de maatschappelijke vernieuwing bracht een grote verscheidenheid aan opdrachten, met name in de sfeer van collectieve voorzieningen zoals scholen, bibliotheken en gemeenschapscentra.

Architectuuronderwijs

De ideeënwereld van *Forum* sorteerde het meeste effect in het architectuuronderwijs, omdat vrijwel alle redactieleden van het tijdschrift ook als docent actief waren aan de Technische Hogescholen in Delft en Eindhoven en de Academies van Bouwkunst. Deze instituten vormden de belangrijkste fundamenten onder het architectuuronderwijs. Bakema werd in 1964 buitengewoon hoogleraar aan de TH Delft en bleef dat tot aan zijn dood in 1981. Van Eyck doceerde vanaf 1956 tot 1961 aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam en was van 1966 tot 1976 buitengewoon hoogleraar aan de TH Delft. Apon was actief als docent aan verschillende Academies van Bouwkunst en werd in 1968 als hoogleraar aan de TH Eindhoven aangesteld. Hertzberger was van 1965 tot 1969 als docent verbonden aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam en vanaf 1970 aan de TH Delft. Hardy was verbonden aan de TH Delft, de Academie van Bouwkunst in Amsterdam en de Academie van Kunst en Industrie in Enschede.

Democratisering van het onderwijs aan de TH Delft

Naar het voorbeeld van de studenten in Parijs kwamen de Nederlandse studenten een jaar later, in 1969, in opstand tegen het onderwijssysteem van de universiteiten en de hogescholen. Het verzet was een reactie op het autoritaire onderwijs. In de colleges schepte de autoritaire houding van de hoogleraar een passieve houding bij de student. De democratiseringsbeweging stuurde aan op een andere verstandhouding tussen docent en student. Hoogleraren moesten de colleges meer op de studenten afstemmen en hen tijdens hun studie beter begeleiden.

Ook de afdeling Bouwkunde van de TH Delft stond op zijn kop. De studenten eisten inspraak en democratisering van het architectuuronderwijs. In 1969 werd door de afdelingsvergadering van de afdeling bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft drie moties aangenomen waarmee de

heersende hiërarchie in het bestuur en het onderwijs aan de universiteit ter discussie werd gesteld. In de moties werd gepleit voor een klassenloze bestuursvorm, waarbij werd bepaald dat ook studenten algemene vergaderingen mochten bijwonen. In de toekomst zou iedereen een bestuursfunctie of onderwijsfunctie kunnen vervullen.

Daarnaast richtte de kritiek zich op het feit dat het onderwijs onmaatschappelijk was. Het was te sterk gericht op de vormleer, waarbij werd uitgegaan van de architect als kunstenaar. Studenten werden mede hierdoor onvoldoende voorbereid op de praktijk, vooral omdat de opgave voor de toekomstige architect in de woningbouw lag. De maatschappelijke relevantie van de architectuur en de rol van de architect in de maatschappij kwamen sinds 1969 steeds meer centraal te staan. Architectuur werd bovendien een interdisciplinair vak; mens en maatschappij speelden daarin een belangrijke rol. Als vertaling van de politieke doelstellingen werd het projectonderwijs geïntroduceerd, waarin studenten en docenten samen aan de oplossing van maatschappelijk relevante problemen konden werken. Het projectonderwijs werd horizontaal (meerdere disciplines) en verticaal (verschillende studie jaren) gestructureerd en vond in werkgroepen plaats. Het onderwijspakket bestond uit een netwerk van in elkaar grijpende studies, waarin voornamelijk theoretische onderwerpen aan de orde kwamen.

TH Eindhoven

De afdeling Bouwkunde van de TH Eindhoven werd in 1967 opgericht. Door John Habraken met de taak te belasten deze afdeling op te zetten, positioneerde de TH Eindhoven zich ten opzichte van de artistieke opleiding in Delft als een technische opleiding. Het was een uitvloeisel van de wens om architectuur te laten profiteren van nieuwe technieken, industrialisatie en massaproductie.

De democratiseringsgolf overspoelde ook Eindhoven. Kritische studenten die de ontwikkelingen in Delft nauwlettend in de gaten hielden, oefenden invloed uit op het bestuur van de TH Eindhoven. Vervolgens werden Dick Apon en Wim Quist als hoogleraar aangesteld, waardoor de nadruk op de technische aspecten van het architectenvak sterk verminderde. Apon en Quist waren bepalend voor het architectuuronderwijs in de jaren zeventig. De eerste generatie Eindhovenaren studeerde halverwege de jaren zeventig af. De Eindhovense School maakte in de jaren tachtig voor het eerst naam.

Verzet tegen de Forumgroep

De storm van 1969 was nauwelijks geluwd toen het onderwijs van de afdeling Bouwkunde aan de TH Delft weer onder vuur kwam te liggen. Docenten zoals Hertzberger, Hardy en Van Eyck werden in 1970 door de marxistische studenten van de TH Delft uitgemaakt voor 'elite'. Deze docenten zouden een subjectieve, irrationele quasi-artistieke manier van ontwerpen aan de studenten opdringen en zichzelf boven iedere methodische kritiek of boven ieder werkelijk engagement met de werkelijke problematiek van de bouwpraktijk stellen. De generatie van 1968 voerde oppositie tegen de sociale demagogie van de Forumgroep, niet door te ontwerpen en te bouwen, maar door kennis te verzamelen. Hierdoor werd het architectuuronderwijs nog theoretischer. Binnen de oppositie ontwikkelden zich twee stromingen: die van de politiek geëngageerde critici zoals Umberto Barbieri en Cees Boekraad, en die van de rationalisten die een realistische ontwerptheorie en praktijk wilden ontwikkelen, zoals Carel Weeber en Joost Meeuwissen.

In beide stromingen speelde architectuur- en stedenbouwgeschiedenis een grote rol. Historisch onderwijs aan de Technische Hogescholen beperkte zich in de jaren zeventig voornamelijk tot de planningsgeschiedenis en was sterk politiek geïnspireerd. Het ontbreken van adequaat historisch onderwijs werd door de generatie van 1968 als lacune opgevat. De in 1973 opgerichte werkgroep van Rein Geurtsen en Carel Weeber 'Historie nu' ijverde voor een leerstoel architectuur- en stedenbouwgeschiedenis. De TH Eindhoven volgde Delft op de voet; in 1974 vulde Geert Bekaert de leerstoel architectuurgeschiedenis in. Onder invloed van de Venetiaanse School (Tafuri en Dal Co) ontwikkelde zich een kritische benadering van de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis. Het rechtstreekse verband tussen de geschiedenis en de ontwerppraktijk werd losgelaten. Historisch onderzoek werd beschouwd als kritiek, die niet zozeer gericht was op het vanuit de geschiedenis ondersteunen van de eigentijdse ontwerpbeginselen, als wel op het kritisch analyseren van de voorwaarden waarbinnen het ontwerpen van architectuur en stedenbouw tot stand kwam.

De positie van de architect: participatie en inspraakarchitectuur

De radicale studentenacties aan de Technische Hogescholen waren niet alleen gericht op de hervorming van de bestuurstructuur en het onderwijsprogramma van de afdeling Bouwkunde, maar ook op het maatschappelijk functioneren van de architect. Architecten begonnen zich te realiseren dat

in de moderne maatschappij de architect niet meer die centrale positie in het bouwproces innam van voorheen. Ze maakten met vele anderen deel uit van een veel groter, maatschappelijk proces. De inspraak had tot doel om de opgave scherp te kunnen stellen. De nieuwe generatie architecten sloot daartoe coalities met uiteenlopende maatschappelijke groepen.

Hoewel inspraak in alle nieuwe opgaven toepassing vond, had het voornamelijk effect binnen de stadsvernieuwing. Begin jaren zeventig manifesteerde de samenwerking tussen architect en burgers zich in concrete ontwerpen en in het tegenhouden van sloopplannen. Inspraak was nog niet geformaliseerd. Het was een vorm van decentralisatie, op gemeentelijk niveau gedefinieerd. Buurtorganisaties werkten samen met nieuwe ambtelijke diensten. Architecten werden daarbij als adviseur aangetrokken. Bewonersgroepen werden gesteund en geschoold door het Landelijk Ombudsteam Stadsvernieuwing (LOS) dat in 1973 werd opgericht.

In de beginjaren van de stadsvernieuwing was er nog sprake van protest tegen cityvorming en van bewoners en architecten die zich samen opstelden tegen de overheid, terwijl het einde van de periode gekenmerkt werd door een ver doorgevoerde inspraakcultuur waarin de rol van de architect was gereduceerd tot die van opbouwwerker.

Karakteristiek voorbeeld van inspraakarchitectuur

De bebouwing langs de Nieuwe Binnenweg in Rotterdam van Pietro P. Hammel in samenwerking met de actiegroep Het Oude Westen (1974). Hammel was een van de meest inspraakgerichte architecten. Hij maakte een beeldloos plan met een minimum aantal ingrepen, dat gericht was op geleidelijke vervanging en vernieuwing van de bestaande woningen. Het plan was opgebouwd uit agendapunten en goede voornemens. Actiegroep Het Oude Westen presenteerde het plan in 1974 aan de gemeente. In de werkgroep namen Hammel, een projectgroep samengesteld uit de actiegroep en de ambtenaren plaats.

Planologie en stedenbouw

De jaren zeventig brachten ongeëvenaarde records in de woningproductie die voornamelijk ten goede kwamen aan de groeigemeenten. Dit was het resultaat van het nationale beleid dat twintig jaar eerder was uitgezet; een combinatie van rechtvaardige spreiding en een beheerste ontwikkeling van de grote steden. De groeigemeenten werden onderverdeeld in groeisteden en groeikernen. In de wandelgangen sprak men van overloopsteden.

Institutioneel kader van de overloopsteden

Het rapport *De ontwikkeling van het Westen des Lands* (1958) introduceerde de term 'overloop' in het Nederlands planologisch beleid. De term kwam uit de Engelse New Towns-beweging. De Rijksplanologische Dienst formuleerde het als volgt: "Bevolkingsoverloop vanuit het ene gebied in het andere, treedt op zodra de bevolkingsgroei van het ene gebied de opnamecapaciteit van dat gebied te boven gaat en deze groei in het andere gebied wordt gerealiseerd."

In de *Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland* (1960) draaide het om een evenwichtig spreidingsbeleid. Steden mochten het inwonertal van een miljoen niet overschrijden. Het middel daartoe was het terugdringen van de verstedelijking van de Randstad en deze noordwaarts over de denkbeeldige lijn tussen Alkmaar en Arnhem te stuwen.

In de *Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland* (1966) kreeg het overloopbeleid meer nuance. De spreiding van de verstedelijking diende in de vorm van gebundelde deconcentratie plaats te vinden. Gebundelde deconcentratie was een compromismodel tussen uitersten, enerzijds de oprukkende suburbanisatie en anderzijds de plannen voor versterkte concentratie. De noodzaak van dit aangepaste beleid kwam voort uit de voorspelde bevolkingsgroei naar twintig miljoen Nederlanders in het jaar 2000. Dat waren ruim zeven miljoen inwoners meer dan ten tijde van de eerste nota nog werd gedacht. Deze voorspelling bracht een grote stroom van nieuwe plannen op gang.

Aanvankelijk had het overloopbeleid volgens het concept van gebundelde deconcentratie door de gebrekkige fasering en financiële organisatie weinig succes. Zoetermeer en Lelystad waren de enige in aanbouw genomen nieuwe steden. In de periode tussen 1960 en 1973 lag het zwaartepunt van de verstedelijking nog steeds in de uitbreidingswijken van de grote steden, zoals Bijlmermeer, Alexanderpolder, Ommoord en Utrecht-Overvecht en in de kleine suburbane woonkernen.

Groeisteden, groeikernen en stadsgewesten

Met de *Nota Volkshuisvesting* (1972) sloeg minister Udink alarm: de grote steden raakten vol. De nota gaf een enorme impuls aan het overloopbeleid. Overloopsteden waren nodig om de groei van de

stadsbevolking en de gezinsverdunding op te vangen. Overloopsteden waren gemeentes die als gevolg van een taakstelling in het nationaal ruimtelijk beleid een stedelijke groei moesten doormaken, die sterker was dan uit hun eigen behoefte voortkwam. Binnen de overloopsteden werd een onderscheid aangebracht tussen groeisteden en groeikernen. Groeikernen waren nevenkernen in een stadsgewest met een groeitaak. De groeikernen stonden al in 1958 op de kaart: Alkmaar, Almere, Capelle aan den IJssel, Duiven, Haarlemmermeer, Hellevoetsluis, Helmond, Hoorn, Houten, Huizen, Lelystad, Nieuwegein, Purmerend, Spijkenisse, Westervoort en Zoetermeer. Groeisteden waren door de overheid aangewezen steden die buiten de Randstad lagen. De woningbehoefte van het eigen gewest moest centraal worden opgevangen door de bouw van minimaal 10.000 nieuwe woningen in tien jaar. Groeisteden waren zelfstandig en konden de eigen groei zelf in banen leiden. In de loop van de jaren zeventig werden steeds meer stadsgewestelijke plannen ontwikkeld. Het gebundelde deconcentratiebeleid begon eindelijk vruchten af te werpen. Het stadsgewest werd voortaan als samenhangend plangebied beschouwd.

Karakteristieke voorbeelden van overloopsteden

Groeikernen: Almere als nevenkern van Amsterdam, Zoetermeer als nevenkern van Den Haag
Groeisteden: Amersfoort (Schothorst); Apeldoorn (De Maten); Breda (Haagse Beemden); Groningen (Lewenborg); Zwolle (Aa-landen)

Procesplanning

Na 1970 ontwikkelde de planologie zich tot een geleiding van ruimtelijke processen met behulp van flexibele en aanpasbare plannen. Veranderende maatschappelijke waarden maakten de gangbare eindplannen en blauwdrukken onhoudbaar. Het planningsproces werd opgeknipt in verschillende fases die onderwerp werden van politieke besluitvorming. Planningsprocessen duurden steeds langer. Regulering van overleg en besluitvorming stonden centraal in het proces. Het einddoel van het planningsproces was democratisering door participatie. De ambtelijke organisaties veranderden daardoor. De traditionele hiërarchie maakte plaats voor horizontale werkwijzen van projectteams, coördinatoren en stuurgroepen. De projectteams bestonden uit samenwerkende ambtenaren en bewoners. Planning was een wederzijds leerproces geworden.

De *Derde nota over de ruimtelijke ordening* (1973-1983) kwam procesmatig en gefaseerd tot stand.

De *Oriënteringsnota* was het resultaat van de eerste fase van dit proces en bood een nieuw sociaalruimtelijk perspectief. Het ruimtelijk ordeningsbeleid van kabinet Den Uyl (1973-1977) richtte zich in toenemende mate op welzijn. Het beleid had de ambitie om via de ruimtelijke ordening het totale leefmilieu te reguleren. De nieuwe hoofddoelen van de ruimtelijke ordening: kwaliteitsverbetering van de leefomstandigheden, zelfontplooiing van het individu en de emancipatie van de kansarmen. Onder kabinet Den Uyl raakte de ruimtelijke ordening gepolitiseerd. De objectieve planning op basis van wetenschappelijke surveys had afgedaan. De toekomst werd nog steeds als maakbaar beschouwd, maar het was wel een kwestie van de juiste (politieke) doelen stellen. Door de politisering verschoof de aandacht zich van de verre toekomst naar actuele onderwerpen, vooral naar kleinschalige korte termijnplannen. Deze aanpak paste goed in het planningsproces. Het idee van de gebundelde deconcentratie kon bijvoorbeeld door de actieve volkshuisvestingspolitiek gerealiseerd worden.

Karakteristiek voorbeeld van procesplanning

Het structuurplan voor Alphen a/d Rijn (1971)

Vlekkenplannen

Een belangrijke institutionele vernieuwing vormde de *Wet op de Ruimtelijke Ordening* (1965). In het gedecentraliseerde ruimtelijk ordeningsbeleid kwam het zwaartepunt meer en meer bij de gemeentes te liggen. De nieuwe wet maakte een slagvaardig ruimtelijk ordeningsbeleid op gemeentelijk niveau daadwerkelijk mogelijk in zoverre, dat onderdelen van het bestemmingsplan niet hoefden te worden gedetailleerd. Na de vaststelling door de raad en de goedkeuring door Gedeputeerde Staten, konden burgemeester en wethouder het plan nader uitwerken, inspelend op de mogelijkheden van het ogenblik, zij het dat ze aan in het plan opgenomen uitwerkingsregels gebonden waren. Deze werkwijze leidde tot het zogenoemde 'vlekkenplan'. Dergelijke globale bestemmingsplannen legden een basispatroon vast voor een nieuw woongebied en gaven door middel van vlekken de bestemming aan. Alleen de hoofdverkeersstructuur, de bebouwingsdichtheid, het karakter van het woonmilieu en het voorzieningenniveau werden globaal aangegeven. De uitwerking van de vlekken werd deelsgewijs aan verschillende architecten toevertrouwd om variatie en flexibiliteit te waarborgen.

Naar het voorbeeld van Emmen

Het vlekkenplan had een voorloper. Voor Emmermeer (1947-1960) was destijds een globaal plan ontwikkeld dat door diverse architecten werd ingevuld. Hierdoor ontstond veel variatie in bouw en verkaveling. Het plan ging uit van de aanwezige groenstructuur. In het plan voor Emmerhout (1965-1970) van de stedenbouwkundigen N. de Boer en A. de Jong en architecten A. Nicolai, J. Sterenberg en C. Bekink, werden belangrijke vernieuwingen doorgevoerd zoals de toepassing van het woonerf, nieuwe verkavelingswijzen, nieuwe woonvormen en de integratie van het landschap in de woonomgeving. Naar het voorbeeld van Emmen werd eind jaren zestig gezocht naar alternatieve woningtypen, verkavelingspatronen en verlevendiging in het gebruik van oorspronkelijke landschappelijke elementen.

Invloed van het landschap op de stedenbouw

Laagbouw in het groen bepaalde voortaan de algemene koers. De morfologie van het landschap kon bijdragen in het scheppen van een afwisselend woonmilieu. In de loop van de jaren zeventig vormde de morfologie van het landschap dan ook een serieus studieobject. Het landschap werd onderzocht als politiek of psychoanalytisch vraagstuk. Het landschap werd als drager van de stad opgevat, waarin de verschillende tijdslagen door elkaar heen werkzaam zijn. Algemene modellen waren binnen deze aanpak niet van toepassing, het ging om de wisselwerking tussen het nieuwe en het bestaande. Geen groot formeel concept, maar een kleinschalig proces, vergelijkbaar met de stadsvernieuwing. Geen tabula rasa, maar de genius loci. Het onderzoek naar het gebruik en de belevingswaarde van het landschap diende als basis voor het stedenbouwkundig ontwerp. De schijn van natuurlijkheid bood moreel overwicht boven het gebundelde concentratiebeleid. Het bleek een goed alternatief te zijn voor de toen sterk bekritiseerde bureaucratische planologie. Het uitbreidingsplan voor Alphen a/d Rijn (1973) van Frits Palmboom was toonaangevend.

Woonwijken in het groen

De groeikernen en de uitbreidingswijken van de groeisteden, waarvan de aanleg na 1972 een grote vlucht had genomen, boden volop ruimte aan de Forumgedachte en experimenten in de woningbouw. De stedenbouwkundigen en architecten die de vernieuwingsbeweging hadden voorgebracht, braken met de rechtlijnigheid van de autowijken en de onpersoonlijke massaproductie van de rationele woningbouw. Het sociale concept van de wijkgedachte moest plaats maken voor de zintuiglijke prikkeling voor psychische en sociale behoeftes. Herhaalbare wooneenheden hadden afgedaan. De nieuwe plannen bestonden uit stedenbouwkundige configuraties waarin iedere woning zijn eigen identiteit bezit en die in grotere eenheden met de juiste schakeling tot een verrijking van het wonen leidt. Op buurtniveau wordt de autonome vormgeving duidelijk: onregelmatige verspringingen van de rooilijn en de daklijn en woonblokken die niet in het gelid staan. De variatie in de gevels en de verkaveling refereert naar traditionele stads-, en dorpstructuren en gevelbeelden. Gecombineerd met het gebruik van traditionele bouwmaterialen zoals baksteen en houtwerk, spreekt er een zekere hang naar nostalgie uit.

Door wijk- en buurtvoorzieningen te verspreiden, hoefde er geen dominant centrum aangelegd te worden. Hiërarchische stedenbouw kon daarmee worden vermeden. Rondom deze kleinschalige wijkvoorzieningen verrees her en der wat gestapelde bouw, maar dat had weinig om het lijf. In de jaren zeventig bestond nog slechts tien procent van de nieuwbouw uit gestapelde woningbouw, de rest bestond uit laagbouw, voornamelijk eengezinswoningen aan een woonerf met een achtertuin. Door de individualisering en de hang naar privacy zijn de woningen van de openbare ruimte afgekeerd, ze richten zich op de tuinen en de binnenterreinen. Beslotenheid had de transparantie vervangen.

Grote aandacht bestond er voor de verkeershiërarchie. Beter was een diffuus verkeersstelsel zonder hiërarchie, maar dat was niet haalbaar. Het gangbare verkeersmodel bestaat uit wijkstraten, buurtstraten, woonstraten en woonpaden. De wijkverzamelweg heeft een sterk geknikt beloop om de verkeerssnelheid laag te houden. Het woonerf staat aan het einde van de hiërarchie. In het verkeersmodel hebben fietsers en voetgangers voorrang, bovendien is veel aandacht besteed aan het openbaar vervoer en verschillende parkeeroplossingen.

Onder de toenemende belangstelling voor de ecologie, won het groen in de wijk steeds meer aan betekenis. Aanvankelijk ging het de stedenbouwkundigen om het behoud van landschappelijke gegevens zoals boomgroepen, waterpartijen en accidentatie van het terrein. Door het verantwoordelijkheidsbesef ten aanzien van ecologische systemen gingen ontwerpers nog behoedzamer te werk. Landschappelijke structuren werden gehandhaafd en landschappelijke gegevens kregen een plek in het ontwerp.

Karakteristiek voorbeeld van behoud van ecologische structuren

Haagse Beemden in Breda (1977) van L.J.M. Tummers en F.M. Maas. De bebouwingmogelijkheden van het aan te leggen woongebied waren een afgeleide van de landelijke en ecologische condities van het agrarische landgoederenlandschap.

Stadsvernieuwing: habitat en stedelijke ecologie

Tijdens het negende CIAM-congres in Aix-en-Provence (1953) stond het thema 'habitat' centraal. Voor de oudere generatie, die in de jaren dertig de basis voor de functionele stad had gelegd, was dit een lastig te analyseren begrip. De habitat liet zich niet als een statisch gegeven definiëren, daar was het een te bewegelijk begrip voor. Tussen de habitat en de mensen die hem bewonen bestaat een voortdurende wisselwerking. De stad werd niet langer uitgedrukt in termen van functie, maar in termen van relaties en intermenselijke betrekkingen. Team 10 en de Forumgroep gebruikten nieuwe begrippen om de stad te duiden: identiteit, cluster, plek, herbergzaamheid en integratie. Urbaniteit werd niet langer in verband gebracht met de stad als commercieel brandpunt, maar met het stadscentrum als forum, als ontmoetingsplaats, als cultuurlaboratorium. De binnenstad fungeerde als podium voor het stedelijk leven. Dit gedachtegoed vond vanaf 1970 brede ingang en raakte geïnstitutionaliseerd toen de Verenigde Naties in 1975 de eerste Habitat-conferentie organiseerde.

Stedelijke crisis

In de wederopbouw richtte de aandacht zich uitsluitend op nieuwbouw. Saneringsplannen voor de binnensteden werden wel gemaakt, maar niet uitgevoerd. De negentiende-eeuwse gordels rond het centrum dienden als reserve voor de city-expansie. De woonfunctie zou op termijn gereduceerd worden. De binnensteden en de negentiende-eeuwse gordels verkeerden in slechte staat. De verwaarlozing werd in de hand gewerkt door de naoorlogse politiek van lage lonen en huurbeheersing ten behoeve van de wederopbouw van het bedrijfsleven. Door de betaalbaarheid konden economisch zwakkere functies zich hier lang handhaven. Het stadsvernieuwingmodel van de jaren zestig, die uit kaalslag en nieuwbouw bestond, bedreigde deze functies. Niet alleen de negentiende-eeuwse gordels, ook de kwalitatief betere delen van de binnenstad moesten wijken voor krachtige nieuwe economische functies. De eerste grote ontwikkelingsprojecten deden tegen het einde van de jaren zestig hun intrede. Hoog Catharijne in Utrecht en het metrotracé in de Nieuwmarktbuurt van Amsterdam gelden als de grote voorbeelden van cityexpansie.

In de verwaarloosde stedelijke gebieden stapelden de problemen zich ondertussen steeds meer op. De stedelijke crisis bestond uit verpaupering en verkrotting van de oude wijken, vergrijzing en verarming van de bevolking en sluiting van scholen en winkels. Bovendien werden de wijken geplaagd door selectieve migratie: jonge gezinnen verhuisden naar nieuwe wijken buiten de stad. Studerende en werkende jongeren en immigranten namen de plaats van de jonge gezinnen in.

Confrontaties tussen cityvorming en woonbelangen konden niet uitblijven. Het eerste verzet vanuit de bevolking tegen de cityvorming kwam van de Amsterdamse Provobeweging met de actie 'Ban-de-Bank' om de bouw van een nieuw ABN-kantoor aan de Vijzelstraat tegen te houden. De echte ommekeer werd eveneens door de Provobeweging ingezet, ditmaal tegen het saneringsplan voor de Jordaan (1969). Onder druk van het protest werd het plan een jaar later ingetrokken. De strijd tegen cityvorming verhardde. Bewoners organiseerden zich in actiecomités, die in de grote steden als paddenstoelen uit de grond schoten: de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt, het Rotterdamse Oude Westen, de Haagse Schilderswijk, het Arnhemse Klarendal en de Nijmeegse Benedenstad.

Stadsvernieuwing

De minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, W.F. Schut, bracht in 1968 de nota *De toekomst van het oude woningbestand* uit. Deze nota vormde het begin van het overheidsbeleid dat betrekking had op oude binnensteden. Uit de nota sprak bezorgdheid over de grote hoeveelheid krotwoningen en de ontvolking van de steden. Voorgestelde strategieën om deze wantoestanden tegen te gaan, waren afbraak en vervanging van de krotwoningen en (tijdelijke) verbetering van vooroorlogse woningen. Betaalbare huren stonden centraal. Schut stelde eind 1969 subsidies in voor de gemeentelijke plannen, maar waarschuwde de gemeenten wel voor de complexe werkwijze en een langzame uitvoering. De stad vormde sindsdien het middelpunt van de gemeentelijke planvorming, de stadsvernieuwing kwam eindelijk van de grond.

De Forumgedachte had een belangrijke basis voor de stadsvernieuwing gelegd. De gebouwde context en het maatschappelijke leven werden gelijkgeschakeld: de stad als contramal van de maatschappij.

De mystificatie van de ongeplande stad kreeg in de jaren zeventig een positieve lading. Het stedelijk weefsel werd niet langer gezien als een materieel object dat voortkomt uit de geschiedenis van de stad, maar als natuurlijke omgeving van de stadsbewoner, als zijn habitat. De stad kende een stedelijke ecologie.

R. Wentholt, hoogleraar in de sociale psychologie, publiceerde in 1968 *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*. Hij beschreef de stad als *environment* gezien vanuit de beleving ervan door de stadsbewoners. Velen citeerden Wentholt: 'Een stadshart gaat pas kloppen - en in die zin bestaat het pas - als het centrum zo aantrekkelijk wordt gevonden dat de bevolking, of aanzienlijke categorieën van de bevolking, er vaker komt dan functioneel strikt noodzakelijk is'. Stadscentra moesten knusse huiskamers worden. Dat gebeurde door de plaatsing van straatmeubilair en het bouwen van multifunctionele gebouwen. Het verkeersbeleid moest eveneens bijdragen aan de forumfunctie van de stad. Dat betekende veelal de aanleg van voetgangersgebieden en afsluiting van de binnensteden voor doorgaand verkeer. Er werden nieuwe normen voor binnenstadsbouw opgesteld ten aanzien van dichtheid en ontsluiting. De binnenstadsplannen streefden versterking van de woonfunctie na. Daarbij werden hergebruik en herbestemming gangbare middelen.

Nieuwe stedelijkheid

De omgang met de oude binnenstad maakte in de jaren zeventig grote veranderingen door. De historische structuur werd hersteld of geconserveerd. De openbare ruimte werd in toenemende mate behandeld als binnenruimte. Men sprak van stoffering, straatmeubilair, de binnenstad als de huiskamer van de stad en het plein als feestzaal. Cultureel en politiek geïnspireerde beelden over wat de stad zou kunnen zijn, bleven in de jaren zeventig als een reactie op een eenzijdige economische benadering van de voorafgaande periode over de binnenstadsplanning zweven. De zoektocht naar nieuwe stedelijkheid paste in de naar binnen gekeerde stedelijke visie die ten grondslag lag aan het concept van de 'compacte stad'. De *Verstedelijkingsnota* (1976), het tweede deel van de *Derde nota over de ruimtelijke ordening* (1973-1983), was bedoeld om de ontvolking van de (binnen)steden tegen te gaan. De steden wilden met de compacte stad hoogwaardige woonmilieus binnen de stad aanbieden. In de jaren zeventig liepen het overloopbeleid en de verstedelijking c.q. stadsvernieuwing door elkaar. Tegelijkertijd voltrok zich namelijk de ontvolking van de steden door de overloop naar groeilocaties.

Karakteristieke voorbeelden van stadsvernieuwing

Het woningbouwplan voor de Zwolse binnenstad van Aldo van Eyck en Theo Bosch (1971) zette de toon voor de integratie van nieuwe bebouwing in een oude omgeving: aanpassing en verrijking in plaats van aantasting en schending. De woonfunctie in de binnenstad werd versterkt door verdichting (in planologische terminologie: inbreiding). Van Eyck en Bosch kregen de kans om de nieuwe visie op architectuur in een historische omgeving te presenteren.

De grote omslag volgde in Amsterdam en Groningen. De *Tweede Nota Stadsvernieuwing* (1972) in Amsterdam was vooral gericht op sloop- en nieuwbouw. In de Nieuwmarktbuurt werden de woningen boven de metrobuus gesloopt, maar kreeg de buurt een belangrijke stem in de planvorming en de architectenkeuze. Er kwamen nieuwe, betaalbare woningen voor terug. Het stedenbouwkundig plan (1970) werd gemaakt door Van Eyck en Bosch, die ook de supervisie over de architectuur voerden. De ontwikkeling van het Bickerseiland tot kantooreiland werd ten halve gekeerd. Paul de Ley en Jouke van den Bout maakten in samenspraak met de bewoners een plan voor een gefaseerde aanpak van het eiland waarbij de woonfunctie behouden bleef.

De *Nota doelstellingen binnenstad* van de gemeente Groningen (1972) was een reactie op het cityvormingsplan dat uit 1969 dateerde. Het nieuwe doelstellingenplan stond in het teken van de Forumgedachte: het stadscentrum als forum. Het stadscentrum moest gelegenheid bieden tot passieve en actieve betrokkenheid bij stedelijke activiteiten. De ontwikkeling van de binnenstad van Groningen voltrok zich door middel van doelstellingennota's en procesplanning. Het Groningse doelstellingenplan vond spoedig navolging.

In het *Basisplan Stadsvernieuwing* voor Deventer (1972) lag de erkenning van eigen buurtculturen ten grondslag.

Het eerste grote succes van de stadsvernieuwing kwam Rotterdam toe, waar sinds 1974 de PvdA het volledig college van B en W bemande. De stadsvernieuwing vond plaats onder het motto 'bouwen voor de buurt' en kreeg de hoogste prioriteit. Hieruit ontwikkelde zich het Rotterdamse model, bestaande uit decentralisatie door middel van wijkprojectgroepen, woningaankoop door gemeente, lage huren (ook voor nieuwbouw in de binnenstad), advocacy planning (bewonersorganisaties kregen gesubsidieerde adviseurs).

De Vereniging De Nieuwe Weerdjes, een binnenstadsbuurt in Arnhem, wist cityvorming tegen te houden. In samenwerking met ABP, trokken de gemeente en de woningbouwvereniging Van den Broek en Bakema als deskundigen aan om een bestemmingsplan op te stellen (1976).

De eerste fase van de stadsvernieuwing (1968-1975) bestond voornamelijk uit de vervanging van oude woningen. De actiegroepen verzetten zich tegen grootschalige plannen, vooral tegen de plannen voor de reconstructie van de negentiende-eeuwse gordel. Gesloten bouwblokken genoten ineens waardering na lang verguisd te zijn geweest. In de tweede fase (vanaf 1975) stond de stadsvernieuwing in het teken van kleinschaligheid: gaten vullen en bouwen voor de buurt naar Rotterdams model. Bij het vullen van gaten werd gestreefd naar een zekere standaardisering om de hoge kosten te drukken.

Stadsvernieuwing was overigens niet alleen voorbehouden aan de (grote) steden. Ook kleine kernen pasten stadsvernieuwing toe. Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening stelde een speciale handleiding op: *Krottenplan voor kleine kernen* (1976).

Monumentenzorg

De eerste Monumentenwet (1961) maakte het mogelijk om zowel gebouwen en objecten als stads- en dorpsgezichten te beschermen en in stand te houden. Dat was een belangrijke stap in de goede richting, omdat de stedenbouwkundige monumentenzorg door het deconcentratiebeleid en de ruilverkaveling zich geconfronteerd zag met verpaupering van binnensteden, teruglopende bedrijvigheid in de bebouwde kommen, functieverlies van agrarische kernen en grootschalige uitbreiding van steden en dorpen die ten koste van het cultuurlandschap ging.

De monumentenzorg kende destijds nog geen breed maatschappelijk draagvlak. Bovendien werd er weinig geld vrijgemaakt om gebouwen, objecten en stads- en dorpsgezichten actief te kunnen beschermen. Pas halverwege de jaren zestig begon de monumentenzorg van een in zichzelf gekeerde academische bezigheid van een kleine groep professionals en geïnteresseerden zich te ontwikkelen tot een onderdeel van een dynamisch maatschappelijk proces, gericht op de revitalisering van de oude kernen.

De aanzet tot een integrale aanpak van verpauperde binnensteden kwam vooral uit de hoek van de volkshuisvesting. Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening ontwikkelde mogelijkheden tot renovatie van bestaande bebouwing. Het begrip stadsvernieuwing deed zijn intrede in de overheidsnota's. In het jaarverslag 1970 van de Centrale Directie voor de Volkshuisvesting werd onder stadsvernieuwing verstaan 'rehabilitatie van datgene wat uit historisch oogpunt waardevol is en behouden moet blijven'. Onder rehabilitatie werd verstaan 'de wijk- of puntsgewijze verbetering van woningen en woonomgeving in onderlinge samenhang, waarbij wordt uitgegaan van een planmatige aanpak met als uitgangspunten een zo groot mogelijke mate van behoud van het gebouwde'. De regeling was van toepassing op negentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse stadswijken. Hiermee kwam het volkshuisvestingsbeleid in de buurt van het beleid tot de bescherming van stads- en dorpsgezichten. In de beschikking *Geldelijke steun rehabilitatie* (1973) van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening werd in beginsel ook subsidie verstrekt aan woningen die niet als monument zijn beschermd, maar wel een kenmerkend deel uitmaken van een stads- of dorpsgezicht.

Stadsvernieuwing was een sterk door lokale overheden geregisseerde operatie die in de grote en de middelgrote steden begon, en al snel in kleine steden en dorpen werd doorgevoerd. Monumentenzorg werd ook een middel om grootschalige ingrepen tegen te houden en om de historische identiteit en kleinschaligheid van de stads- en dorpskernen te behouden. Naar aanleiding van saneringsplannen werden aanwijzingsprocedures in gang gezet. Stadsherstel, restauratie en verbetering van de openbare ruimte werden beleidsinstrumenten binnen de stadsvernieuwingsoperatie, die tot in de jaren tachtig zou doorlopen.

Het aanwijzingsprogramma voor rijksmonumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten kwam door de stadsvernieuwingsoperatie in een stroomversnelling. Door de actieve bemoeienis van de burgers via inspraakprocedures en actiegroepen, werd de monumentenzorg een maatschappelijk fenomeen. De instandhouding en restauratie van monumenten werd steeds minder als doel op zich beschouwd. Er ontstond een sterk besef dat monumentenzorg een middel was om de omgeving leefbaar te houden. Monumenten waren niet zo zeer bezienswaardigheden of toeristische attracties, ze bezaten ook 'belevingswaarde' en vertegenwoordigden cultuurhistorische waarde.

Het hoogtepunt in deze ontwikkeling vormde het Europees Monumentenjaar 1975 (M'75) dat onder auspiciën van de Raad van Europa werd georganiseerd. In de meeste bij deze Raad aangesloten landen ontwikkelde zich een ware erfgoedcampagne.

Karakteristieke voorbeelden

Het eerste binnenstadsplan dat uitging van respect voor de historische structuur is de restauratie van het Stokstraatkwartier in Maastricht (1953-1973). Het plan dateert uit 1953 en was een synthese tussen oude vormen en nieuwe behoeften. Het Stokstraatkwartier fungeerde als voorbeeldplan voor integraal herstel van verpauperde monumentale stadsbuurten. Het Maastrichtse binnenstadsplan kreeg veel navolging, waaronder het Bergkwartier in Deventer en het herstel van het historische dorpsbeeld en de handhaving van het oude stratenpatroon in Nieuwe Schans.

Experimenten in de woningbouw

De Kerngroep Woningbouw van de BNA schreef in 1962 de prijsvraag 'Experimentele Woningbouw' uit. Het vormde een belangrijk onderdeel van de studie van de Kerngroep naar de schraalheid in de massawoningbouw. Het doel van de prijsvraag was om het ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid te stimuleren om meer kansen te creëren voor woningbouwexperimenten en deze ook te steunen. Het besef van de verschraling van de massawoningbouw drong halverwege de jaren zestig tot het ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid door en resulteerde in de aandikking van kwaliteitseisen: *Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen* (1965). In de eerste uitgave van *Voorschriften en wenken*, die uit 1951 dateerde, ging men nog uit van de capaciteit van de woning (het aantal bedden). De nieuwe uitgave van 1965 ging uit van het aantal verblijfseenheden. Onder invloed hiervan ontstonden mondjesmaat inspraakprojecten en experimenten. Deze initiatieven, die door de overheid werden gestimuleerd, werden beschouwd als gunstige voorwaarden voor de totstandkoming van een hoogwaardig woonmilieu. Bovendien leefde het idee dat met dergelijke kwaliteitsbevorderende activiteiten de volkshuisvesting in haar geheel zou kunnen profiteren, omdat er een voorbeeld stellende werking vanuit ging. In 1973 werden de *Voorschriften en wenken* opnieuw aangepast en speelde de poging van de overheid om een goed huisvestingsniveau te waarborgen een centrale rol.

Stichting Architecten Research

Op initiatief van architect Leo de Jonge en met steun van vele vooraanstaande architecten werd in 1964 onder auspiciën van de BNA de Stichting Architecten Research (SAR) opgericht. John Habraken werd tot directeur benoemd. De ambitie van de SAR was de radicale verandering van productiemethoden binnen de massaproductie in de woningbouw. Habraken had in 1961 *De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw* gepubliceerd. De schraalheid van de massawoningbouw was volgens Habraken niet te wijten aan de industriële productie, maar aan het ontbreken van het recht van de bewoner om te beslissen over de indeling en de uitrusting van zijn woning. Habraken stelde voor het bouwproces te splitsen. De bouwbedrijven zouden alleen de dragers moeten bouwen, zodat de mensen met behulp van inbouwpakketten in deze dragers hun eigen woning zouden kunnen realiseren. Om het systeem van drager en inbouw te kunnen realiseren, werd een maat- en plaatssystematiek ontwikkeld: de SAR-methodiek. In 1973 volgde met de publicatie *Het methodisch formuleren van afspraken bij het ontwerpen van weefsels* een verdere uitwerking van de SAR-filosofie. Over toekomstige woongebieden werd een bandraster gelegd waarin bebouwing en open ruimte werd aangegeven. In marges binnen het rooster was ruimte opgenomen voor eventuele uitbreidingen. De SAR-methodiek paste in de filosofie van het structuralisme, maar de uitwerking bleef steken in traditioneel geworteld in de bekende cascovormen van traditionele stapelbouw of gietbouw. Vanwege juridische en economische obstakels kon het SAR-concept in enkele, experimentele situaties worden gerealiseerd, zoals in de wijk Lunetten bij Utrecht (1971-1982) en de wijk Molenvliet in Papendrecht (1969-1976). Beide ontwerpen zijn van Frans van der Werf.

Nationale Stichting Nieuwe Woonvormen

Ab van Dien richtte in 1968 de Nationale Stichting Nieuwe Woonvormen op. Architecten zoals Jan Verhoeven, Henk Klunder, Gert Boon, Aldo van Eyck en Wiek Röling schaarden zich achter de stichting, die niet zozeer een hecht geheel vormde, maar die samenwerkingsverbanden probeerde aan te gaan met vertegenwoordigers van andere disciplines. In de stichting werkten verschillende deskundigen samen, de stichting trad op als coördinator. Als pressiegroep spande de stichting zich in voor vernieuwing in de woningbouw en stelde zich ten doel gebouwde voorbeelden te leveren. Met de

gebouwde voorbeelden wilde de stichting aantonen dat, met inachtneming van economische en wettelijke bepalingen, het creëren van een meer op de bewoner afgestemd woonmilieu mogelijk was. De stichting concentreerde zich op de opvoering van de bebouwingsdichtheid, de integratie van de functies wonen, werken en recreëren; ontwikkeling van gemengde woonvormen en het scheppen van een woonmilieu dat rekening houdt met de karakteristieke eigenschappen van de omgeving en dat in samenspraak met bewoners en andere belangstellenden tot stand kwam. Behalve experimenten op het gebied van vormgeving, wilde de stichting ook nieuwe woonstijlen een kans geven. Vanaf 1974 werd de stichting gesubsidieerd door het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en aangesloten bij de Stichting Coördinatie Ontwikkeling Woning en Woonomgeving. Op initiatief van de stichting kwamen woningbouwprojecten tot stand zoals in Berkel en Rodenrijs, Emmeloord, Hoogeveen, Den Helder en Hoevelaken. In 1977 werd de Nationale Stichting Nieuwe Woonvormen opgeheven.

Programma Experimentele Woningbouw

In 1968 verklaarde minister W.F. Schut zijn ministerie bereid medewerking te verlenen aan initiatieven welke zouden bijdragen tot de verbetering van het woningpeil. De medewerking bestond uit een financiële bijdrage voor woningbouwprojecten die het predikaat experimenteel werden verleend. Geprediceerde woningbouwprojecten gaven blijk van vernieuwing op het gebied van de woonvorm en de woonomgeving. De projecten zouden beoordeeld worden door een niet-ambtelijke adviescommissie, bijgestaan door ambtenaren van het ministerie. In augustus 1969 werden de eerste projecten ingediend. In 1971 organiseerde het bouwcentrum Rotterdam een tentoonstelling over experimentele woningbouw. In de periode van 1968 tot 1977 zijn ruim tweehonderd projectplannen beoordeeld. Hiervan ontvingen zeventig plannen het predikaat experimenteel. Uiteindelijk werd de experimentele woningbouw als een randverschijnsel beschouwd. De marge in de woningbouw waarbinnen de experimenten plaatsvonden, was gering. De experimenten beperkten zich veelal tot vormexperimenten die incidenteel en fragmentarisch van aard waren. Enkele projecten werden daadwerkelijk geëvalueerd. Uit de rapporten bleek dat van een heterogene bevolkingssamenstelling geen sprake was, dat er weinig aandacht was besteed aan voorzieningen en dat tijdens de bouw nogal eens van het oorspronkelijke ontwerp werd afgeweken.

Karakteristieke voorbeelden van geprediceerde ontwerpen

Woningen in Eibergen (1968) van Atelier voor Architectuur Schouten en De Jonge;
De Kasbah in Hengelo (1969-1973) van Piet Blom;
Woningbouwproject Geesterberg in Eindhoven (1971-1973) van Inbo Architecten;
Woningbouwproject Oostgaard in Capelle aan den IJssel (1972-1978) van Benno Stegeman;
Woningbouwproject Meerzicht in Zoetermeer (1972-1977) van Ton Alberts;
Houtskeletbouw in Alkmaar (1977-1979) van Abe Bonnema.

Stichting Experimentele Woningbouw

In 1969 werd de Stichting Experimentele Woningbouw opgericht. De stichting werkte samen met een tiental ondernemingen. De projecten werden door de ondernemingen gefinancierd, de stichting nam de onrendabele top voor zijn rekening. Een belangrijke overweging die tot de oprichting had geleid, was dat de stichting projecten kon entameren die bijvoorbeeld het Rijk en architectengroepen - die wel ideeën, maar geen of weinig fondsen hadden - niet konden realiseren. De projecten van deze stichting zouden in de vrije sector tot stand worden gebracht. Het enige project dat werd gerealiseerd is een project van Herman Hertzberger in Delft dat uit acht diagoonwoningen bestond (zie cascobouw).

Woning en Woonmilieu

Op initiatief van het bestuur van de Provincie Zuid-Holland, gesteund door de PPD, werd in 1970 het project Woning en Woonmilieu opgezet. Het bestuur meende dat de totstandkoming van een hoogwaardig stedelijk woonmilieu een voorwaarde was voor het welslagen van haar regionaal beleid op het gebied van de ruimtelijke ordening. In onderlinge samenwerking werd in vier gemeenten een woonwijk ontwikkeld waarbij zowel de kwaliteit van de woning als die van de woonomgeving op de voorgrond stond. De ontwerpteams werden tijdens het planningsproces bijgestaan door deskundigen uit verschillende vakgebieden en de toekomstige bewoners. Uitgangspunten: aan de diversiteit van woonvoorkeuren moest tegemoet worden gekomen, flexibiliteit van de plannen teneinde aangepast te kunnen worden aan de veranderingen in de maatschappij, bewoner moest in de gelegenheid gesteld worden zijn woonomgeving eigen te kunnen maken en de woningen moesten betaalbaar zijn. Als een van de belangrijke voorwaarde gold dat het in de sociale sector gebouwd kon worden.

Karakteristieke voorbeelden van het project Woon en Woonmilieu

Cascoplan voor 200 woningen in Delft;

Nieuwbouw en renovatie in de binnenstad van Dordrecht;

Bebouwingsplannen binnen het vlekkenplan 'Bloemendaal-Oost' in Gouda;

Project met duizend woningen, waaronder een aantal cascowoningen in Zoetermeer.

Cascobouw

Een casco is een onafgebouwde woning die naar eigen idee en smaak ingericht kon worden. Het leverde een andere invalshoek op voor het denken over woningbouw, namelijk het wonen als proces. Cascobouw benadrukte het openhouden van de mogelijkheden in de woning en de omgeving. Voorlopers van de cascobouw zijn de drager van John Habraken en de groeiwoningen in 't Hooft in Eindhoven van Van den Broek en Bakema. In 1973 kwam de ontwikkeling van de cascobouw goed op gang, onder anderen in het Zuid-Hollands project 'Woning en woonmilieu'.

Karakteristieke voorbeelden van cascobouw

Het eerste initiatief op het gebied van cascobouw zijn de diagoonwoningen in Delft (1967-1970) van Herman Hertzberger. De formule van de diagoonwoning: HUIS = KARKAS + INVULLING.

Centraal Wonen

Centraal Wonen was een bijzonder sociaal concept, waarin verschillende soorten huishoudens van verschillende groottes in woongemeenschappen waren ondergebracht. Het ging voornamelijk om het delen van gemeenschappelijke voorzieningen. Het delen van huishoudelijke taken en kinderopvang maakte het voor vrouwen makkelijker om deel te nemen aan het maatschappelijke leven. In 1971 werd met financiële steun van het ministerie van CRM de Stichting Centraal Wonen opgericht. Het concept kreeg ook buiten de Stichting veel navolging. De gemeentelijke Bouw- en Woningdienst van Utrecht verbouwde bestaande panden om tot complexen voor woongemeenschappen.

Karakteristieke voorbeelden van Centraal Wonen

Woningen in de Hilversumse Meent (1974-1977) van Leo de Jonge;

Flats met een centrale voorzieningshal in Overvecht door de Bouw- en Woningdienst Utrecht;

Verbouwing van de drukkerij Boekhoven in Utrecht door de Bouw- en Woningdienst Utrecht;

Zelfstandige initiatieven zoals in de Gouvernedwardsstraat in Rotterdam.

Interieurvormgeving

Woninginrichting

Sinds 1946 bepaalde de smaakopvoeding van de Stichting Goed Wonen hoe de Nederlander diende te wonen: eigentijds, als tegenhanger van traditioneel. De Stichting Goed Wonen had zich ten doel gesteld om de functionele kant van het wonen te verbeteren opdat de wooncultuur zou veranderen. De interieurontwerper was niet veel meer dan een arrangeur die interieuronderdelen en meubels op economische wijze in standaardplattegronden rangschikte. Het inbouwpakket van de SAR, dat de indeling van de woning aan de bewoners overliet, en de experimentele woningbouwprojecten, die van de gestandaardiseerde woningplattegronden afweken, hadden effect op de woninginrichting. Tegen het einde van de jaren zestig werd het door de stichting gepropageerde strakke en sobere wonen door de individueel geworden mondige burger terzijde geschoven. Deze had zich ontwikkeld tot een woonconsument die zelf bepaalde hoe zijn interieur er uit moest zien.

De indeling en het aanzien van de interieurs wisselde met hoge frequentie: inrichten en herinrichten. De woonconsument deed dat zelf. Hij haalde zijn inspiratie uit woontijdschriften zoals *VT-Wonen* en *Eigen Huis & Interieur* en kocht zijn materialen bij bouwmarkten die door de toenemende populariteit van doe-het-zelf een enorme bloei doormaakten. De grote modes in het interieur van de jaren zeventig waren nostalgie, puur natuur en exotisme.

Inrichting van bedrijven en (semi-)openbare gebouwen

Door de enorme populariteit van doe-het-zelf kregen interieurontwerpers vanuit de particuliere sfeer weinig opdrachten. De interessante ontwikkelingen op het gebied van interieurvormgeving speelden zich voornamelijk af op het gebied van kantoorinrichting en multifunctionele en culturele gebouwen. Toonaangevende bureaus zoals Total Design, Prensela Vonk en Kho Liang Ie Associates richtten zich volledig op de vormgeving van het interieur. Het bureau Total Design ontwikkelde in teamverband

totaalconcepten: integrale huisstijlprogramma waarbij ook interieur- en architectuurontwerpen ontwikkeld werden.

Opvallend is dat architecten zich tot in de details met de vormgeving van het interieur van de door hen ontworpen gebouwen gingen bemoeien, zoals Herman Hertzberger (kantoor Centraal Beheer en Muziekcentrum Vredenburg), Wim Quist (uitbreiding Kröller-Müller Museum) en Jan Hoogstad (stadhuis van Lelystad). Deze intensieve bemoeienis met de vormgeving van het interieur moet gezien worden in het licht van de Forumgedachte, waarbij de strikte scheiding tussen exterieur en interieur vaag is. Meerdere Forumthema's die op het gebied van interieurvormgeving een grote rol speelden, waren de enscenering van de ontmoeting, herbergzaamheid en multifunctionaliteit.

Karakteristiek voorbeeld

Het interieur van het kantoor Centraal Beheer in Apeldoorn (1968-1972) van Herman Hertzberger is een 'gearticuleerde ruimte' van geschakelde kubussen die als informele kantooreilanden zijn ingericht en afgewisseld worden met koffiecorners en vides. De ruimtelijke openheid van het interieur maakt sociale interactie mogelijk.

Multifunctionele centra

Echt nieuwe gebouwtypen brachten de jaren zeventig niet voort. Een belangrijke ontwikkeling die zich in de jaren zestig inzette, was de opkomst van het multifunctionele centrum. Het verzamelgebouw voor de gemeenschap had vooral een sociaalculturele betekenis en borduurde daarmee voort op het klassieke concept van de Griekse agora. De opkomst van het multifunctionele centrum loopt parallel aan de opkomst met de verzorgingsstaat en de hernieuwde waardering voor het stadscentrum als ontmoetingsplaats. In de traditie van de Forumgedachte vormde het multifunctionele centrum bij uitstek het gebouw waarin de ontmoeting geënceneerd kon worden. In *De binnenstadsbeleving en Rotterdam* (1968) pleitte Wentholt voor stadscentra als knusse huiskamers. Als integraal onderdeel van de stad, het dorp, de wijk of de buurt zou het multifunctionele gebouw een belangrijke rol in dat proces kunnen spelen.

Het meervoudig gebruik van een gebouw vormde een nieuwe architectonische en in veel gevallen ook een nieuwe stedenbouwkundige opgave. De verschillende functies moesten binnen het gebouw een eigen plek krijgen, of de ruimtes werden dusdanig vormgegeven dat verschillende functies er in ondergebracht konden worden en soms zelfs gelijktijdig plaatsvonden. Het semi-openbare karakter van het multifunctionele gebouw uitte zich in het 'binnenste buitenkeren' van het gebouw: door gangen als binnenstraten op te vatten en naar de buitenruimte refererend materiaal te gebruiken zoals klinkers, betontegels, wanden van schoon metselwerk en straatmeubilair.

Karakteristieke voorbeelden

Multifunctioneel centrum De Meerpaal in Dronten (1965-1967) van Frank van Klingeren

Wijkcentrum Transvaal in Amsterdam (1970-1975) van Pi de Bruijn

't Karregat in Eindhoven (1970-1973) van Frank van Klingeren

Speelhuys in Helmond (1972-1976) van Piet Blom

Ontmoetingscentrum De Flint in Amersfoort (1974-1977) van Onno Greiner

Cultureel Centrum Amstelveen (1975) van R.D. Bleeker, ingericht door Kho Liang Ie Associates

Landschap, natuur, ecologie en recreatie

Veranderend landschap

Het Nederlandse cultuurlandschap veranderde tijdens de wederopbouwperiode niet alleen ingrijpend, het kwam ook steeds meer onder druk te staan. Ter verbetering van de productiestructuur van het cultuurlandschap voerde de overheid grootschalige ruilverkavelingen door. Door het spreidingsbeleid verloor het landschap steeds meer terrein aan de oprukkende suburbanisatie. De Nederlander kreeg meer vrije tijd en bracht deze steeds vaker door op campings, picknickplaatsen en in vakantieparken in de natuur. Ook voor de watersport werd voorzieningen getroffen. Ter verplaatsing van forenzen en recreanten raakte het wegennet steeds meer verdicht.

Het landschap binnen het institutionele kader

In de *Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland* (1960) werd de agrarische ontwikkeling nog geschetst in termen van structuurveranderingen in de landbouw, zoals schaalvergroting, mechanisatie

en werkgelegenheid. De *Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland* (1966) presenteerde een pluriform ontwikkelingsbeleid gericht op verkeersontsluiting, verbetering van sociaalculturele voorzieningen voor de plattelandsbevolking, recreatievoorzieningen voor de stedelingen, natuurbescherming en landschapsverzorging. Gestimuleerd door het spreidingsbeleid, plaatste de Tweede Nota de inrichting van het Nederlandse landschap in een stedelijk perspectief: het agrarisch gebied werd landelijk gebied.

De Nederlandse wet bood weinig houvast bij het zoeken naar beleidsvormen voor landschapsbeheer. De Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) bevatte slechts adviezen. Op provinciaal en gemeentelijk niveau waren de verordeningen afgestemd op de plaatselijke omstandigheden. Behoud en beheer waren grotendeels in handen van particuliere belangengroepen. Vooral Nationale Parken en Nationale Landschapsparken kregen veel aandacht vanuit deze hoek.

De modernisering van de agrarische sector volgens Plan Mansholt (1968) zette het landschapsbeheer onder druk. Voor de uit cultuur genomen gronden moest snel een nieuwe bestemming gezocht worden. De natuurbeschermingsorganisaties reageerden adequaat met integrale natuurbeheervoorstellen. Er kwamen vooral veel voorstellen vanuit de bosbouw. De samenwerking tussen de rijksoverheid en Staatsbosbeheer resulteerde in de *Nota inzake een systeem van nationale parken en nationale landschapsparken in Nederland* (1972). Uit het jaarverslag van de Rijks Planologische Dienst (1971) bleek grote aandacht voor het landelijke gebied met scherp omlijnde ideeën van de natuur en landschapswereld.

De *Derde nota over de ruimtelijke ordening* (1973-1983) stond in het teken van bezinning. De nota stelde grenzen aan het ontwikkelingsoptimisme van de jaren zestig. Er moesten prioriteiten worden gesteld vanwege de grondstoffenproblematiek, de gelimiteerde draagkracht van het milieu, ruimtegebrek en beperkte financiële middelen. Een deel van het landelijk gebied werd tot 'open ruimte' verklaard, zoals het Groene Hart. Hier mochten woongebieden en bedrijvigheid alleen groeien volgens streekbehoefte. Met de *Relatienota* (1975), waarin de relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud centraal stond, werden financiële middelen beschikbaar gesteld om meervoudig gebruik van het landelijk gebied te bevorderen. De *Nota Landelijke Gebieden* (1977), het derde deel van de *Derde nota over de ruimtelijke ordening* (1973-1983), is het eerste ruimtelijke plan voor het landelijk gebied van Nederland. De nota had als doel de vervlaking, het in elkaar overvloeien van stad en land, tot stilstand te brengen. Het landelijk gebied werd gezoneerd in gebieden met een hoofdfunctie en in gebieden met een gevarieerd grondgebruik. De nota bood een planologisch kader, het aanzien van het landelijk gebied werd er niet rechtstreeks door geraakt. Dat werd bepaald door de Cultuurtechnische Dienst van het ministerie van Landbouw en Visserij.

Ruilverkaveling

De vooroorlogse productiestructuur van Nederland was kleinschalig en inefficiënt. Ruilverkaveling bood een integrale gebiedsgerichte aanpak. Percelen werden samengevoegd en opnieuw verdeeld, bestaande wegen en waterwegen werden verbeterd of opgeheven. De ruilverkaveling kreeg al in de jaren twintig een wettelijk kader, maar de 'heroïsche jaren' van de ruilverkaveling speelden zich af tegen de achtergrond van de wederopbouw. Plan Mansholt (1968) stond voor de schaalvergroting en modernisering van de agrarische sector ter verbetering van de opbrengst. Vele hectares marginale landbouwgrond werden uit cultuur genomen ten gunste van andere bestemmingen. Dit leidde tot een integrale benadering van het vraagstuk van de natuur- en landschapsbescherming tegenover de landbouw. In de ruilverkavelingspraktijk van de jaren zeventig kregen landschapsonwerpers in plaats van cultuurtechnici steeds meer de verantwoordelijkheid over de vormgeving van het landschap. Rond 1975 was de grootste rationalisatie in de landbouw achter de rug en werden vraagtekens geplaatst bij het nut van verdere ruilverkavelingen. Op zoek naar een bredere missie ging de Cultuurtechnische Dienst aan de slag in gebieden waar niet een verouderde agrarische structuur het knelpunt was, maar het ruimtegebruik in de meest brede zin: ontsluiting, versnipperd grondgebruik, de druk van recreatie en slordige stadsranden.

Landschappelijke gebieden onder druk

In de jaren zestig ontwikkelde zich een sterk milieubesef. Onder invloed van de Anglo-Amerikaanse literatuur werd ecologie in Nederland geïntroduceerd. Het begrip 'milieu' kreeg een meer omvattende betekenis als fysische leefomgeving van mens, dier en flora. De levensgemeenschap gedraagt zich als een systeem. Een verstoring van de flora had direct effect op de leegomgeving van de mens. Gifschandalen en het gebruik van pesticide en kunstmest verslechterde het imago van de chemische industrie en de landbouw. Het jaar 1970 werd uitgeroepen tot Europees natuurbeschermingsjaar. Onder de bevolking ontstond een gevoel van onbehagen. Het rapport *The Limits to Growth* van D.L. Meadows en J.W. Forrester voor de Club van Rome (1972) versterkte het besef dat het totale

leefmilieu in gevaar was. De gevaren van monoculturen, rooibouw, ontbossing, kunstmest en de toepassing van persistente bestrijdingsmiddelen werden voor het eerst massaal onder ogen gezien. De opkomst van veel nieuwe milieuorganisaties maakte de kritiek allengs scherper. Rond 1970 kwamen de eerste milieuwetten tot stand zoals de Wet Verontreiniging Oppervlaktewater en de Wet inzake Luchtverontreiniging. De Natuurbeschermingswet (1968) maakte het mogelijk om gebieden aan te wijzen als natuurmonumenten en ze zo te beschermen. Ook werden door deze wet plant- en diersoorten beschermd, die voorheen niet werden beschermd door wetten die al eerder tot stand waren gekomen, zoals de Vogelwet en de Wet bedreigde uitheemse dier- en plantensoorten. Ondanks de Natuurbeschermingswet zette het ruimtelijk orderingsbeleid nog steeds waardevol landelijk gebied onder continue druk: de drooglegging van de Waddenzee; de inpoldering van de Markerwaard die gedeeltelijke drooglegging van de Zuiderzee zou voltooien; en de geprojecteerde rijksweg tussen Amsterdam en Rotterdam dwars door het Groene Hart.

Ontwikkeling van het wegennet

Het programmatische *Rijkswegenplan 1968* richtte zich op een periode van tien à vijftien jaar. Het plan bestond uit bestaande en nog aan te leggen verbindingen van het hoofdwegennet. De toelichtende kaart was globaal en gaf geen tracés aan. De Provinciale Planologische Diensten stelden de tracés vast en vroegen de gemeentes het tracé in de bestemmingsplannen op te nemen. Door de verdichting van het wegennet verbond de moderne autoweg geen steden, maar ontsloot het stedelijke zones. In de dichtbevolkte gebieden was het wegennet fijnmazig, in de dunbevolkte gebieden grofmazig. Het wegennet had hoe dan ook effect op het landelijk gebied. Landschappen werden doorsneden. Vooral fijnkorrelige landschapspatronen ondervonden schade van de doorsnijdingen.

Landschapsontwerp

De brede oriëntatie met meer aandacht voor de recreatieve uitrusting van het landschap en de inpassing van sociaalculturele functies, leidde tot professionalisering van het landschapsontwerp. Men sprak niet langer van tuinontwerp, maar van landschapsontwerp. Landschapsontwerpers gaven vorm aan de veranderingen in het landschap. Deze veranderingen bestonden uit de uitbreiding van woon- en industriegebieden, de aanleg van stedelijk groen en recreatievoorzieningen, de aanleg van nieuwe wegen, de ruilverkaveling, grondaanwinning en ontgronding. De neoromantiek, de ecologische stroming en de landschappelijke aanpak waren de belangrijkste landschapsstijlen in de jaren zeventig. De ecologische stroming en de landschappelijke aanpak zijn twee stromingen die parallel lopen met de belangrijke maatschappelijke bewegingen in de jaren zeventig.

Neoromantiek (vanaf midden jaren zestig)

De dominante stroming voor de vormgeving van parken en recreatiegebieden is de neoromantiek. Vanuit de aangeharkte omgeving van de woning zocht men de natuur om in te recreëren. In de naoorlogse periode zijn zeer veel recreatiegebieden in een quasi-natuurlijke vormgeving aangelegd. De verwantschap met de romantische landschapsstijl is groot en kenmerkt zich in de vorm door aaneenschakelingen van boogsegmenten in het beloop van de paden (tussenvorm van rechte paden en slingerpaden); dat geldt ook voor de vormgeving van de waterpartijen (geknikte oeverlijnen met stompe uitstulpingen; plantvakken met boogvormen en knikken en onregelmatig geplaatste boomgroepen. Vooral in Amsterdam zijn veel naoorlogse stadsparken in deze stijl aangelegd (Rembrandtpark, Sloterpark, het Amstelpark, het Gaasperpark en het parklandschap van de gehele Bijlmermeer). In Rotterdam het Zuiderpark en in Den Haag Madestein. De neoromantische stijl werd ook toegepast in de vormgeving van recreatiegebieden: Oude Maas, Rottemeren, Spaarnwoude en Zuidelijk Flevoland.

Ecologische stroming (rond 1970)

De ecologische stroming streefde met natuurlijke vormen en materialen een natuurlijk effect na en maakte gebruik van natuurlijk materiaal wat ter plekke voor had kunnen komen, zoals inheemse plantensoorten. De vormgeving was daaraan ondergeschikt; het ontwerp was een leerstuk. Een sterke stimulans voor de naoorlogse bloei van het heempark was de verwetenschappelijking van de kennis van de natuur. Buitenstaander en autodidact Louis Le Roy pleitte voor het inschakelen van de natuur als ontwerper, de mens moest zich beperken tot het geven van de eerste aanzet. Le Roy bracht een schok teweeg en raakte bij een breed publiek bekend. Zijn boek *Natuur uitschakelen, natuur inschakelen* (1973) verscheen precies op het juiste moment. Tijdens de oliecrisis nam de algemene belangstelling voor natuur en milieu ongekende vormen aan. Le Roy experimenteerde in zijn achtertuin in Oranjewoud, later op een terrein bij Mildam. In samenwerking met de buurtbewoners

legde Le Roy een buurtpark aan in de Groningse nieuwbouwwijk Lewenborg. Het bekendste 'ontwerp' van Le Roy is het Kennedyplantsoen in Heerenveen.

In de jaren zeventig speelde de ecologische stromingen ook binnen de ruilverkaveling een rol van betekenis. Men streefde bewust naar de ontwikkeling van natuurwaarden. Een belangrijk project binnen dit kader is De Weelen, ten noorden van Hoogkarspel, Lutjebroek, Grootebroek en Bovenkarspel (binnen de ruilverkaveling Het Grootslag). Het ontwerp is van Jos Jacobs en Klaas van der Wiel van Staatsbosbeheer.

Voorbeelden van de ecologische stroming in recreatiegebieden zijn Het Twiske ten noorden van Amsterdam Twiske (valt ook onder de landschappelijke aanpak) en het Bernissegebied bij Spijkenisse.

Landschappelijke aanpak (rond 1970)

De landschappelijke aanpak is een ontwerpstroming die inspiratie put uit bestaande, veelal historische voorbeelden van cultuurlandschap. De ontwerpers zijn gefascineerd door de vormgeving van de historische Nederlandse landschappen zoals de ontwatering van de veenmoerassen, de bedijking van aanwasolders en de ontginning van zandgronden. Cultuurlandschappen bestaan uit een combinatie van natuurlijke en cultuurlijke vormen, die zich door de eeuwen heen heeft ontwikkeld. In de jaren zeventig ontstond het besef van de waarde van deze cultuurlandschappen. De landschappelijke aanpak eerbiedigde de essentie van het bestaande cultuurlandschap en behield de waardevolle elementen. Nieuwe elementen werden met zorg ingepast. De landschappelijke aanpak werd de overheersende stroming binnen de ruilverkavelingspraktijk, bijvoorbeeld de ruilverkaveling Vijfheerenlanden, Mergelland, de Reeuwijkse Hout en het recreatiegebied Het Twiske (valt ook onder de ecologische stroming). Deze projecten werden vrijwel zonder uitzondering uitgevoerd door Staatsbosbeheer.

Omgevingskunst

Het ligt niet in de bedoeling van het NAI om archieven van omgevingskunstenaars te verzamelen. Als thema is omgevingskunst echter interessant, omdat het als onderdeel van de openbare ruimte binnen de integrale aanpak van de jaren zeventig past.

Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen stelde in 1951 de percentageregeling voor gebouwen in beheer van de Rijksgebouwendienst vast. De regeling verplichtte opdrachtgevers van gesubsidieerde gebouwen een percentage van de bouwsom aan beeldende kunst te besteden. Het kunstwerk diende geïntegreerd te worden met het gebouw. In het rijksbeleid voor cultuur vormde dit een poging om beeldende kunst meer onder de aandacht van de bevolking te brengen. In de loop van de jaren zestig groeide de kritiek op omvang, inhoud en uitvoering van de regeling. R. Blijstra leverde pittige kritiek op de gedachte dat beeldende kunst en architectuur geïntegreerd dienden te worden. Gezien de uiteenlopende doelstellingen van architect en kunstenaar zou een informeler standpunt ter voorkoming van geforceerde combinaties meer op zijn plaats zijn geweest. Volgens Peter Struycken leverde de percentageregeling stereotype oplossingen: muren met abstracte afbeeldingen, symboliek ter verduidelijking van de functie van het gebouw of associatiewekkende en anekdotische ingrepen die geen verband hielden met de architectuur. Struycken zag een belangrijke taak voor de monumentaal vormgever als milieuvormgever. Monumentale kunst als environmentkunst, die van de gedachte uitgaat dat een kunstwerk bepaald wordt door de omgeving waarin het wordt gezien. De toeschouwer kreeg daarin een participerende rol.

Monumentale kunst kon een sleutelrol spelen tussen beeldende kunst en de openbare ruimte. Ook de beeldende kunst onderging het proces van vermaatschappelijking en ging steeds meer een rol van betekenis spelen in de openbare ruimte. Beeldend kunstenaar André Volten meende dat de percentageregeling voor rijksgebouwen omgebogen zou moeten worden naar regelingen voor stad en land, opdat kunstenaars samen met bewoners vorm konden geven aan hun leefruimte. Verschillende gemeentes voerden een percentageregeling in ten behoeve van nieuwe uitbreidingen. In 1973 riep de gemeente Zoetermeer beeldend kunstenaars via een advertentie in de dag- en weekbladen op om zich aan te melden voor de percentageregeling, op dat moment een unicum in de Nederlandse cultuurgeschiedenis.

Evenementen: invloedrijke prijsvragen, tentoonstellingen en manifestaties

Prijsvragen

Vanwege de grote impact op de vakdiscussie, zullen de belangrijkste prijsvragen van de jaren zeventig hier de revue passeren. Als vervolg op de eerdere prijsvraag voor een nieuw stadhuis in Amsterdam (1937) werd in 1967 opnieuw een prijsvraag uitgeschreven. Op advies van wethouder Joop den Uyl werd het een internationale prijsvraag. Den Uyl had een wereldwijde trend naar civic centers gesignaleerd, waarbij stadhuizen gecombineerd werden met publieksvoorzieningen als culturele centra, winkels en horeca. Hij pleitte voor “een democratisch stadhuis van een bestuur door overreding, dat tegelijk een ontmoetingscentrum met de burgers scheidt.” De prijsvraag werd de speelbal van conflicterende belangen. Enerzijds de grootschalige verkeersdoorbraken van de cityvorming, anderzijds de eis tot kleinschaligheid vanuit de stadsvernieuwing. Uiteindelijk werd gekozen voor een ontwerp van de Oostenrijker W. Holzbauer dat een stadhuis met een muziektheater combineerde. Het uiteindelijke ontwerp voor de Stopera kwam in samenwerking met Cees Dam tot stand en werd tussen 1979 en 1987 gebouwd.

In 1977 werd een besloten prijsvraag voor de Centrale bibliotheek in Rotterdam uitgeschreven. De twee deelnemers waren Bureau Van den Broek en Bakema en Carel Weeber. De jury koos voor het ontwerp van Van den Broek en Bakema. De tweekamp deed veel stof opwaaien. De jurering leidde tot levendige debatten over stromingen in de architectuur, in dit geval over het structuralisme en het neorationalisme, die voornamelijk op de afdeling bouwkunde van de TH Delft werden gevoerd en de architectuurtijdschriften overheersten.

Ook de prijsvraag voor de uitbreiding van de Tweede Kamer, die in 1978 werd uitgeschreven, draaide uit op een gewetensvraagstuk. Het probleem werd gevormd door de verhouding tussen oud en nieuw: het bestaande Binnenhof en de toekomstige nieuwbouw. Geen van de inzenders wist daar volgens de jury adequaat op in te spelen. Door de waardering onder collega's ging het plan van OMA een eigen leven leiden. In 1980 volgde een tweede ronde. De meervoudige opdracht werd gewonnen door Pi de Bruyn.

De prijsvraag voor de fictieve uitbreiding van Berlaages raadhuis in Usquert, in 1979 uitgeschreven door de BNA Kring Groningen, had als doel het architectuurdebat op gang te helpen. De prijsvraag speelde in op het probleem van de Tweede Kamerprijsvraag en demonstreerde dat Rem Koolhaas school maakte.

Architectuurhistorische tentoonstellingen

De architectuurhistorische tentoonstellingen die in de jaren zeventig werden georganiseerd, geven blijk van interesse voor twintigste-eeuwse architectuur.

Het Van Abbemuseum in Eindhoven besteedde aandacht aan architecten zoals Hans Scharoun (1968), Mart Stam (1969), J. Duiker (1974). In 1971 wijdde het museum een tentoonstelling aan het vooroorlogse Nieuwe Bouwen. De essays in de bijbehorende catalogus *Bouwen '20-'40. De Nederlandse bijdrage aan het nieuwe Bouwen* legde de basis voor een kritische geschiedenis van de moderne architectuur in Nederland.

Naar aanleiding van het vijftig jarig bestaan van het Rietveld Schröderhuis (1924) werd het huis niet alleen gerestaureerd, ook werden enkele kleine manifestaties rond het huis en de architect georganiseerd.

In 1975 coördineerde het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst vier grote tentoonstellingen, waarvan *Berlage 1856-1934* in het Gemeentemuseum in Den Haag en *Amsterdamse School 1910-1930* in het Stedelijk Museum in Amsterdam als geïkt werden beschouwd. De tentoonstellingen *Americana, 50 jaar bouwen in Nederland en Amerika, 1880-1930* in het Kröller-Müller Museum in Otterlo en *Architectura, Nederlandse architectuur 1893-1918* in het Architectuur Museum in Amsterdam werden daarentegen veel minder als voor de hand liggend opgevat. De vier tentoonstellingen gingen vergezeld van monografieën van de Stichting Architectuurmuseum. De betekenis van deze tentoonstellingen moeten gezien worden in het licht van een steeds groter wordende architectuurhistorische interesse en de professionalisering van de monumentenzorg. Opvallend vanwege het onderwerp zijn de tentoonstelling gewijd aan *New Babylon* van Constant (Gemeente Museum Den Haag, 1974), de overzichtstentoonstelling van Cornelis Outshoorn (Gemeente Museum Arnhem, 1975) en de tentoonstelling *Stadspark en buitenplaats* (Frans Hals Museum in Haarlem, 1977)

In 1977 en 1978 waren in Rotterdam tentoonstellingen te zien zoals *Van den Broek en Bakema onuitgevoerde plannen/schetsen* (Galerie 't Venster), *Wonen in de volkswoningbouw van toen* (Expositiezaal De Doelen) en *Spontane architectuur* (Lijnbaancentrum).

Het Fries Museum in Leeuwarden organiseerde in 1979 een overzichtstentoonstelling van Auke Komter. De Gemeentelijke Van Reekum Galerij in Apeldoorn wijdde een overzichtstentoonstelling aan Johan Niegeman. De jaren zeventig werden afgesloten met internationaal reizende overzichtstentoonstelling *Alvar Aalto* (Stedelijk Museum, Amsterdam) en de reizende tentoonstelling *Goed Wonen* (Frans Hals Museum in Haarlem en het Groninger Museum).

Wereldtentoonstellingen

Het thema van de wereldtentoonstelling in Montreal (1967) was 'Man and his World', ontleend aan het boek *Terre des Hommes* (1939) van Antoine de Saint-Exupéry. De menselijke schaal diende als uitgangspunt. Moshe Safdie had volgens structuralistische beginselen een appartementencomplex ontworpen onder de naam 'Habitat' (een van de thematische tentoonstellingen). Het ontwerp was een opmerkelijke prestatie om ondanks standaardisatie toch differentiatie aan te kunnen brengen. Wout Eijkelenboom en Bram Middelhoek ontwierpen het Nederlandse paviljoen.

Het thema van de wereldtentoonstelling in Osaka (1970) was 'Progress' en stond sterk onder de invloed van de Japanse metabolisten. Kenzo Tange, architectonische supervisor van de tentoonstelling, sprak van de 'brotherhood of men' en gaf meteen het verschil aan tussen de tentoonstelling van Osaka en de negentiende-eeuwse tentoonstellingen die in het teken stonden van de 'brotherhood of nations'. Het Nederlands paviljoen werd ontworpen door Carel Weeber en Bureau Van den Broek en Bakema.

Manifestaties

De Rotterdamse manifestatie C'70 was de laatste in een reeks van manifestatie die in het kader van de wederopbouw werd georganiseerd. De C'70 stond in het teken van communicatie. Verspreid over de binnenstad stonden polyester koepeltjes die uiteenlopende functies hadden, door het centrum liep een kabelbaan en op het stationsplein bevond zich een enorme maquette van de Rotterdamse haven. De internationale tuinbouwtentoonstelling die eens in de tien jaar in Nederland wordt gehouden, de Floriade, vond in 1972 in Amsterdams plaats. Hiertoe werd het Amstelpark aangelegd.

De inzendingen bestonden uit diverse tuinlandschappen.

Een van de belangrijkste manifestaties op het gebied van architectuur was M'75. Naar het voorbeeld van het Europees natuurbeschermingsjaar N'70 werd 1975 aangewezen als het Europees monumentenjaar onder de slagzin 'Een toekomst voor ons verleden'. Het Museum Boymans-Van Beuningen in Rotterdam organiseerde de tentoonstelling *Monumenten van Nederland*.

Kritiek

De vernieuwingsbeweging had een breed maatschappelijk draagvlak weten te creëren en leek vooral in de beginjaren een groot succes, maar de vakgemeenschap sprak zich al snel kritisch uit over de resultaten. De integrale aanpak, interdisciplinariteit en inspraak hadden de rol van de architect gemarginaliseerd. Het vak was uitgeleverd aan maatschappelijke krachten en externe disciplines. De experimenten in de woningbouw hadden tot differentiatie van de gebouwde omgeving moeten leiden, maar de nieuwe verkavelingen hadden van woonwijken doolhoven gemaakt en de nieuwe vormen waren arbitrair. Vanwege de marktvraag bouwden gemeentes voornamelijk eengezinswoningen, zodat afwijkende huishoudens nog steeds aan hun lot werden overgelaten. Functiemenging kwam nagenoeg niet van de grond. Multifunctionele centra zoals het Karregat van Van Klingereren werden geen groot succes. De stadsvernieuwing had afbreuk gedaan aan de stedenbouwkundige discipline. Het structuralisme was verworpen tot kleinschalige 'truttigheid'.

Vooral de torenhoge pretenties van de aanhangers van de vernieuwingsbeweging kwamen onder vuur te liggen. Het streven naar een menselijke architectuur borduurde voort op ideeën die de Forumbeweging tien jaar eerder had gelanceerd. De poëtische en kunstzinnige benadering van Forum had in de jaren zeventig echter plaatsgemaakt voor een min of meer rechtstreekse toepassing van thema's uit de sociale wetenschappen en voorzag niet alleen in sociale, maar ook in allerlei existentiële noden.

Als een van de eerste onder de vakgenoten bekritiseerde Wytze Patijn de dwangmatig geworden hang naar variatie, differentiatie, afwisseling en diversiteit in de woningbouw in het artikel 'Maximale woningdifferentiatie. De nieuwe eentonigheid' dat hij in 1977 voor *Wonen-TA/BK* schreef. Patijn haalde in zijn artikel het onderzoek *Enkele sociologische benaderingen van het woongedrag* (1973) van C. Pastor aan, waaruit bleek dat de fysiek ruimtelijke omgeving neutraal is en geen determinerende invloed op het gedrag uitoefent. Volgens Patijn waren passende oplossingen eerder beperkend, precies het tegendeel van wat ermee bereikt had moeten worden. Patijn meende dat

alleen de neutrale woning optimale differentiatie gaf. Het enige alternatief voor de gewraakte naoorlogse woning was een woning waaruit blijkt dat er over de plattegrond is nagedacht. Carel Weeber sprak honend van de Stichting Nieuwe Dakvormen en de nieuwe truttigheid. Zijn artikel 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning' in het tijdschrift *Plan*, dat in 1979 twee nummers wijdde aan het neo-rationalisme in de Nederlandse architectuur, betekende de definitieve ondergang van de sociaal geëngageerde jaren-zeventigarchitectuur. *Plan* liet behalve Weeber, ook andere critici aan het woord en demonstreerde architectonische en stedenbouwkundige ontwerpen, die zowel historisch als eigentijds waren, waaruit rationaliteit sprak.

Conclusie en aanbevelingen

De architectuur en stedenbouw van de jaren zeventig vormen door hun ideologisch concept een duidelijk herkenbare periode in de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis. De heterogene verschijning waarin geen enkele vorm echt domineert, is exemplarisch voor de architectuur en stedenbouw die voortkwamen uit de behoefte om vorm te geven aan identiteit, variatie, en de spanning tussen contact en privacy. Ongeacht de betekenis die in de loop der tijd aan deze periode is toegeschreven ('de nadagen van het Modernisme', 'de tussenjaren' of 'de nieuwe truttigheid'), is het van belang om de jaren zeventig goed te documenteren. Verder onderzoek zal uit kunnen wijzen wat de jaren zeventig voor de twintigste-eeuwse architectuur, stedenbouw, en landschapsarchitectuur hebben betekend.

De voor de jaren zeventig typerende verweving van verschillende vormgevende disciplines, lijkt de acquisitie van archieven van landschapsarchitecten en interieurvormgevers uit deze periode interessanter te maken dan die van de voorgaande periodes. Dat zou echter een misverstand zijn, aangezien landschapsarchitectuur en interieurvormgeving ook in de voorgaande periodes, zij het minder integraal, in belangrijke mate deel uitmaken van architectuur en stedenbouw. Voor het acquireren van archieven van landschapsarchitecten gelden dezelfde selectiecriteria als voor architecten. Voorwaarde is dat de landschapsarchitect een raakvlak met stedenbouw heeft. Het verdient aanbeveling om het onderbrengen van archieven van landschapsarchitecten af te stemmen op de Speciale Collecties van de bibliotheek Wageningen UR. Dat geldt ook voor de diverse overheidsarchieven als het gaat om het onderbrengen van niet ontwerpersgebonden archieven en institutionele archieven, die eveneens een goed beeld kunnen geven van deze periode.

Belangrijkste literatuur

Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*, Bussum 2000

Barbieri, S.U. (ed.), *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983

Boer, N.A. de, D. Lambert, *Nederlandse stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam 1987

Bosma, K., D. Hoogstraten, M. Vos, *Housing for the millions. John Habraken and the SAR (1960-2000)*, Rotterdam 2000

Cammen, H. van der, L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot vinex-wijk*, Utrecht 2003

Crimson, *Re-Urb. Nieuwe plannen voor oude steden*, Rotterdam 1997

Deunk, G. *Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de 20ste eeuw*, Rotterdam 2002

Dun, P. van., 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg', *In dienst van het erfgoed* [Jaarboek Monumentenzorg 1997], Zwolle 1997, 167-193

Groenendijk, P., P. Vollaard, *Architectuurgids Nederland (1900-2000)*, Rotterdam 2006

Haagsma, I., H. de Haan, *Wie is er bang voor nieuwbouw... Confrontatie met de Nederlandse architecten*, Amsterdam 1981

Hellemond, I. van, 'Van groei naar ontwerp. Het beeld van de Nederlandse landschapsarchitectuur in de jaren zeventig', *Kunstlicht* 27 (2006) 1, 59-63

Heuvel, W.J. van, *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 1992

Lörzing, H., *Van Bosplan tot Floriade. Nederlandse park- en landschapsontwerpen in de twintigste eeuw*, Rotterdam 1992

Risselada, M., D. van de Heuvel (eds.), *Team 10, 1953-1981. In search of a Utopia of the present*, Rotterdam 2005

Verfürden, B., 'Het imago van de monumentenzorg', *In dienst van het erfgoed* [Jaarboek Monumentenzorg 1997], Zwolle 1997, 76-91

Vletter, M. de, *De kritiese jaren '70. Architectuur in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004